

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
Імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Використання соціально-економічних та людських ресурсів
Гетьманщини російським урядом під час російсько-турецьких війн
XVIII ст.
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 601
Спеціальності 032 Історія та археологія
Микуляк Анна Олексіївна
Керівник: к.і.н., доц. Яценюк Г.М.

Рецензент: _____
_____
_____
_____
_____
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Використання матеріальних та людських ресурсів	
Гетьманщини під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр.	17
Розділ II. Роль та місці українських земель	
в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.	44
Розділ III. Використання матеріальних та людських ресурсів	
Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.	77
Висновок	99
Список використаних джерел та літератури	102

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

В історії України особливе місце належить козацтву, на прикладі буття якого виховувалося почуття національної самоповаги кількох поколінь українців. Воно було рушійною силою визвольних змагань, оборони від зовнішніх ворогів, розбудови держави, культурного прогресу українського народу.

В XVII ст. козацтво вже здобуло значний військовий досвід у степах Північно-Західного Причорномор'я, де протягом кількох століть турки і татари створювали зону постійної конфронтації і напруги. Військовий досвід українських гетьманів та кошових отаманів неодноразово допомагав населенню Гетьманщини звільнитись від турецько-татарської загрози. У війнах яскраво виявлявся військовий талант та високий рівень козацького військового мистецтва. Перемоги, отримані у різних військових операціях сприяли перетворенню козацького війська у реальний і могутній фактор політики в Центрально-Східній Європі. Однак починаючи з кінця XVII ст. козаки опинилися під впливом двох держав Речі Посполитої та Московського царства. В сили різних політичних та військових обставин вони змушені були воювати на боці своїх сюзеренів.

Починаючи з останньої чверті XVII ст. Росія почала активно використовувати українське козацтво у власних інтересах. Особливо активізувався цей процес після Полтавської катастрофи в 1709 р. Російський уряд вирішив за допомогою козаків та матеріальних ресурсів Гетьманщини вирішити свої проблем на Чорному морі, та територіальні претензій по відношенню до Османської імперії. Козацтво було мобілізоване й брало активну участь у всіх російсько-турецьких війнах.

Зважаючи на сучасні події, зокрема, війну на сході України дана тема є досить актуальною, адже вона підтверджує той факт, що російський уряд не одноразово вирішував свої територіальні, політичні та соціально-економічні

проблема за рахунок використання людських та матеріальних ресурсів, які отримували з українських територій.

Метою даною магістерської роботи є розкрити історію та перебіг російсько-турецьких війн останньої XVIII ст. та аналіз втрат людських та матеріальних ресурсів України в ході трьох російсько-турецьких війн.

Виходячи з поставленої мети, були сформульовані наступні завдання:

- висвітлити основні аспекти військового протистояння між армією Пилипа Орлика та армією Петра I;
- охарактеризувати роль українських земель в забезпеченні російської армії в 1711– 1713 рр.;
- проаналізувати вилучення провіанту та фуражу з українського населення під час російсько-турецької війни 1735-1739 років;
- охарактеризувати особливості мобілізаційних процесів українського населення під час російсько-турецької війни 1735-1739 років;
- обґрунтувати роль українських земель в якості тилової бази російської армії під час російсько-турецької війни 1768-1774 років
- показати роль українських земель, як основне джерело продовольства під час російсько-турецької війни 1768-1774 років.

Об'єктом магістерської роботи є соціально-економічне становище Гетьманщини у 1710-1770-х рр.

Предметом даної магістерської роботи є особливості використання людських та матеріальних ресурсів Лівобережної України під час російсько-турецьких війн XVIII ст. (1711-1713 рр., 1735-1739 рр., 1768-1774 рр.)

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1710 р. по 1774 р. Нижня межа обумовлена початком походу гетьмана-емігранта Пилипа Орлика на Правобережжя, який призвів до нового військового протистояння між Росією та Туреччиною. Верхня межа – 1774 р. завершення чергової російсько-турецької війни, яка призвела до змін в геополітичній та етнічній ситуації в Північному Причорномор'ї, а також ослабила боєздатність Запорозької Січі та стала однією з причин її ліквідації.

Географічні межі магістерського дослідження охоплюють територію Правобережної та Лівобережної України, Північного Причорномор'я та Криму, а також етнічних українських земель у складі російської держави (Білгородська та Воронежські губернії), тобто ті території на яких проходили бойовій дії під час російсько-турецьких війн та дислокувалися українські й російські війська та їх тилові бази.

Під час написання магістерської роботи були використані такі **методи дослідження**: принципи історизму, системності, об'єктивності, науковості. Принцип історизму передбачає дослідження історичного явища конкретно у процесі його становлення та розвитку, розглядаючи не лише історичний факт, а його взаємозв'язок у часі з іншими фактами, як певну систему і цілісність. Принцип об'єктивності передбачає врахування всієї інформації закладеної в джерелах. Це неможливо без всебічного аналізу джерельної бази, так історіографії Основною дослідження стали загальнонаукові, історичні та джерелознавчі методи. Серед джерелознавчих методів зокрема застосовувалися метод джерелознавчого аналізу для прочитання та тлумачення тексту джерела, визначення його вірогідності, надійності та наукової цінності. Також використовувалися такі з методи, як статистичний, порівняльно-історичний, системно-структурний, метод критичного аналізу.

Джерельна та історіографічна база магістерської роботи висвітлена за хронологічним принципом. Згідно якого використану літературу ми поділили на 3 періоди. Перший – це праці українських та російських дослідників, які вийшли в кінці XIX на початку XX ст., другий період – роботи дослідників, які з'явилися протягом 1920-1980-х рр., до третього періоду ми віднесли праці, які вийшли в світ з початку 90-х рр. XX ст.

При характеристиці праці першого періоду в першу чергу варто згадати роботу Дмитра Бантиш-Каменського.«История Малой России»[31].В даній праці, висвітлено соціально-економічне та політичне становище України в часи козацтва. Цікавим є для нас той факт, що автор пояснюючи

використання козаків в війнах Росії, наголошував, що козаки завжди готові боронити себе і свого царя, не жаліючи життя.

Найбільш детально перебіг бойових дій висвітлено в монографіях А. Байова[28; 29; 30]. Автор досить детально показує кількісний склад військових, вказує на кількість козаків та українського населення у війні. Важливим є те, що автор в своїй праці подає накази російського уряду, які стосуються мобілізації та рекрутської повинності з боку українського населення.

В питанні висвітлення життя населення в роки війни важливою є і праця С.Соловйова «История России с древнейших времен»[84]. В даній роботі міститься велика кількість фактичного матеріалу, що допомагає нам краще зрозуміти соціально-економічне становище населення до війни та після, таким чином складається картина людських та матеріальних втрат в роки російсько-турецької війни.

Особливості внутрішнього становище Лівобережної України в ході російсько-турецьких війн розкрито в праці С. Моравського «Очерки из внутренней политики Малороссии» [63], яка опублікована на сторінках «Киевской старины».

Не менш важливими є і праці таких російських учених, як С. Зарульського «Описание о Малой России и Украины»[49], В. Потлоча «Внешняя политика России и Украины начала XVIII века»[77], в яких автори дають оцінку відносинам між урядами України та Росії, аналізують ставлення російського уряду до українського козацтва та частково висвітлюють використання людських ресурсів Гетьманщини під час російсько-турецьких війн.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. темі козацтва майже не приділялась увага, оскільки радянський уряд вважав козаків зрадниками та бунтівниками. Однак з'явилося ряд праць, українських вчених, які виїхали за кордон і продовжували висвітлювати українську історію.

Що ж стосується обраної нами теми, то впершу чергу варто назвати праці І.Джиджори «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр.» [44] та «Україна в першій половині 1738 р.» [45].

Історик проаналізувавши акти вищих російських державних установ, що дозволяють побачити та осмислити політику російського уряду відносно України в період з 1726-1737 рр. дійшов до висновку, що хід та наслідки війни Росії з Туреччиною в 1735-1739 рр. для економіки Гетьманщини в цілому та Запоріжжя зокрема були досить негативними. Автор звертає увагу на скрутне економічне становище селянства і козацтва, вказує на те, що люди були дуже бідні і не мали ні зброї, ні коней, ні провіанту. Російські командири притягали козаків до різного роду робіт, зокрема: поставляти провіант, будувати зміцнення «української лінії» від Дніпра до Дона, виконувати різного роду земляні роботи. У результаті обороняти межі Січі від татарських наскоків майже було нікому. І.Джиджора звинувачував російський уряд в економічному занепаді України, Запоріжжя під час російсько-турецької військової кампанії 30-х рр. XVIII ст., приводячи документальні свідчення фактам минулого. Робота І. Джиджори в інформативному плані цінна і дає чітке розуміння наслідків війни для Гетьманщини.

Важке становище селян, та занепад сільського господарства в роки війни розкрито і в дослідженні О.Гермайзе «З історії сільського господарства в Лівобережній Україні» [36]. Особливу увагу дослідник звертає на неймовірно велику кількість різноманітних повинностей, які мали відробляти селяни в роки війн. Така політика російського уряду призвела до погіршення економічної ситуації на території Лівобережжя. Також характеризує різновиди податків, які мали сплачувати селяни різних соціальних категорій.

Також варто згадати монографію В.О. Романовського, яка стосується історії Лівобережної України періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Автор детально охарактеризував роль українських земель у збройному конфлікті Росії і Туреччини, зокрема, виконання населенням повинностей та

сплати податків, спрямованих на утримання російської армії, та висвітлив наслідки для соціально-економічного розвитку краю [82].

В часи незалежності підхід до вивчення історії козацтва суттєво змінився. Дослідники отримали доступ до джерел та архівних документів, що сприяло більш об'єктивному висвітленню участі українського населення в російсько-турецьких війнах XVIII ст.

Важливим та неймовірно цінними роботами, які розкривають проблему участі козаків Нової Січі в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. зробила відомою українська дослідниця історії запорозького козацтва О.М.Апанович. У своїй монографії «Збройні Сили України в першій половині XVIII ст.» [23; 24; 25] на основі архівних джерел авторка подає характеристику запорозького козацтва яке виступало провідною збройною силою Гетьманщини. Дослідниця досить детально вивчила комплектування, мобілізацію, організацію, а також озброєння українського козацького війська, також авторка визначила його особливості та специфічні риси і характер служби козаків. У роботі акцентується увага на подіях російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., події якої призвели до економічно катастрофи на території Гетьманщини. Авторка зазначає, що козацькі збройні сили в цей період зазнали великих не гатив них змін, зокрема, козаки поступово втрачали свою автономність, як окрема військова одиниця і перетворювалися в частину складової російської армії. Важливим також є намагання авторки показати співвідношення та особливості залежності структури та матеріально-технічного забезпечення козацьких збройних сил від загального рівня економічного розвитку козацького господарства і диференціації українського козацтва, від розвитку кріпосницьких відносин. Такий огляд соціально-економічного аспекту російсько-турецької війни в праці подається на базі залучення широкого кола архівних матеріалів, літератури, джерел. Все це робить дослідження О.Апанович надзвичайно інформативним і цінним для вивчення даної теми.

Активна , участь запорозьких козаків у російсько-турецьких війнах. Які відбувалися протягом XVIII ст. не пройшла повз увагу історика В.О.Голобуцького. У його працях «Запорозьке козацтво», «Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775pp.» [37; 38] великий об'єм присвячено висвітленню цього питанню. В період існування Нової Січі запорозьке козацтво брало участь у двох великих війнах, які розпочала Росія проти Туреччини та виявило неймовірну відвагу і героїзм. Як вказує автор, це було визнано і вищими російськими військовими керівниками і російським урядом. Підтвердженням цього визнання були царські грамоти, подяки, нагороди. Сама цариця Катерина II запевняла запорожців, після війни, що вона ніколи не забуде їхніх військові заслуг, однак як зазначає автор, всі ці обіцянки були тільки на словах. Праці В.Голобуцького, засновані в першу чергу на великій та різноманітній кількості архівних матеріалів, а тому є надзвичайно цінні та важливі для нашої роботи.

Аналізуючи економічне становище та податкову систему варто назвати праці О.Гуржія «Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики» та «Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.)» [40; 41; 42; 43]. У них знайшли широке висвітлення передусім становище українського населення мас у приватних та державних маєтках, еволюція та зародження нових форм податків та господарювання, розвиток землеволодіння і землекористування тощо, які безпосередньо пов'язані з усім спектром. В працях було проаналізовано основні зміни в середовищі населення України і окремі фрагменти соціально-економічного населення Лівобережжя в складі Росії. В роботах йдеться про занепад сільського господарства, що було зумовлено новою російсько-турецькою війною.

Важливою для нас стала і стаття Т.Якубової «Участь запорозького козацтва в Очаківській військовій операції 1736 року» [101], в даній статті авторка використала широке коло джерел та матеріалів, що дає можливість детально відтворити історичну подію 1736 р.. а саме боротьбу українсько-

російських військ за місто Очаків. Історія міста Очаків, на думку дослідниці, тісно «пов'язана з історією козацького війська». Українське козацтво брало активну участь у довготривалих військових протистояннях між Росією та Туреччиною, які відбувались у XVIII ст. і проявило та довело свій високий рівень військового мистецтва. Як зазначає дослідниця, саме козацьке військо було найбільш боєздатною частиною тодішньої російської армії. Маючи великий військовий досвід боротьби з турками й татарами, російський уряд задіював козацтво у найважливіших і найскладніших військових операціях, зокрема під час військової розвідки, штурмі фортеці, першкюджанні військових нападів татар і турок, морських походах.

Найдетальніше та найширше роль та місце Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях висвітлив у своїх працях Геннадій Шпитальова «Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 роках» [95; 96; 97; 98; 99]. Його роботи є спеціальним, важливим дослідженням, яке стосується історії запорозького козацтва перших років існування Нової Січі. На основі виявлених джерел, які автор віднайшов в російських архівах, досить детально висвітлив організацію військової служби та різносторонні аспекти військового мистецтва запорожців. В роботі досить детально реконструйовано і проаналізовано події російсько-турецьких війни 1735-1739 рр., та 1768-1774 рр. автор відтворює цілісну картину цих історичних подій, характеризує фактичну сторону війни, при цьому враховує всі умови того періоду: соціально-економічні, політичні, військові. Автор дійшов висновку, що воєнні дії 1735-1739 рр., та 1768-1774 рр. показали, яку важливу роль відіграло Запорозьке військо в обороні України. Вказує на те, що використовуючи свій попередній бойовий досвід та знання місцевості і воєнних звичаїв противника змогли забезпечити успішні дії росіянам і допомогли їй перемогти у даних війнах. Тим самим довели доцільність свого існування як окремої воєнної структури..

Важливий внесок у дослідження питання участі українських козаків у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. зробив О.А.Репан [78; 79]. Даній темі він присвятим своє дисертаційне дослідження. Висвітлюючи в своїх наукових працях участь, козаків у походах на Крим і Туреччину під час цієї війни він на основі залучення нового фактичного матеріалу науковець, визначив становище козацтва як військової спільноти взагалі, окреслив статус різних категорій козацтва, особливу увагу зосередив на участі козаків у бойових діях, їхню боєздатності, мобілізаційні можливості, особливості життя в похідному таборі тощо. Автор зазначає, що російсько-турецькі війни хоч і призводили до оновлення персонального складу козацької старшини, але від цього свідомість козаків у їхньому ставленні до свого військового обов'язку не змінилась. Аналізуючи російсько-турецьку війну 1735-1739 рр. автор робить висновок, що дана

війна показала, що козацтво в цей час перебуває на етапі свого перетворення з військового стану на стан, у якому цивільні ознаки переважають над військовими.

Також варто відмітити і роботи Л.Мельника, зокрема: «Участь українського козацтва в російсько- турецькій війні 1735-1739рр.» [60; 61], праця детально та ґрунтовно висвітлює весь хід військових подій., які відбувались між Росією та Туреччиною в 30-ті рр. XVIII ст. Автор звертає нашу увагу, що саме загроза війни з Туреччиною стала причиною дозволу російськими урядом повернутися козакам на землі Запоріжжя й заснувати Нову Підпільненську Січ. На його погляд, основна мети війни, яку поставив перед собою російський уряд, це можливість отримати вихід до Чорного моря. А також та встановити свій протекторат над Молдовою та Валахією – без козацьких військ була б не можливою. Детально описуючи всі військові дії російської армії, а особливо дії головнокомандувача російських військ фельдмаршала Б. Мініха, дослідник робить висновок, що російсько-турецька війна була проведена «бездарно» і виявила «неспроможність стратегії і тактики». Козацтву та Україні ця війна коштувала дуже дорого. Адже в

результаті війни, загинула велика кількість людей, населення опинилось на межі зубожіння, спостерігається занепад господарства, загальне виснаження населення і це далеко не повний перелік усіх проблем та лихоліть, які стались в ході війни. Не менш важливою є і стаття Л.Мельника «Російсько-турецька війна 1711 року. Прутський мир і Україна» [61], в якій детально розкрито причини та передумови походу гетьмана-емігранта Пилипа Орлика на Правобережну Україну, та збройне протистояння між російською та турецькою армією під час Прутського походу. Розкриває хіт та наслідки Прутського походу в своїй статті і В.Станіславський [85].

Цікавим для нас є і роботи С.С.Андрєєвої «Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775рр.)» [22]. В яких авторка аналізує особливості співіснування запорожців з кримськими татарами. Пояснює чому козаки масово ухилялися від військової служби та не хотіли брати участь в російсько-турецьких війнах. На думку авторки причини пов'язані з давніми економічними зв'язками які існували між запорожцями та татарами, які були взаємовигідні для обох сторін. В ході війни ці зв'язки були порушені.

І.О.Ільєнко. У праці «В пазурах у двоглавого» [51] доводить, що насправді Росія розуміла, що не варто одразу після Полтавської катастрофи остаточно нищити козацтво, бо рано ячи пізно війна з Туреччиною обов'язково буде, бо по-перше, там зосередилась українська еміграція, а по-друге російський уряд мав намір отримати вихід у Чорне море. Автор в своїй праці досить детально зосередився на війні 1768-1774 рр. та участі в ній запорозьких козаків. Він вказує, що Запорозька флотилія діяла на Дунаї досить активно і успішно і що саме завдяки діям козаків Росія отримала перемогу. Хоча загалом війна для Запорозжя була великим тягарем. Особливо складним і неоднозначним, на думку І.Ільєнка, був Кучук-Кайнарджійський мирний договір, який можна оцінити як з позитивної - татари перестали бути постійними ворогами, так і негативної сторони - Запорозжя перестало бути форпостом у боротьбі з Кримом і Туреччиною.

Але найбільшою катастрофою стало, те що саме після цієї війн Катерина II вирішила остаточно знищити Січ.

Т. Чухліб проаналізував вплив українського чинника на взаємовідносини Росії, Туреччини, країн Східної та Західної Європи [90; 91; 92; 93].

Участь слобідського козацтва у війнах російської держави, в тому числі і російсько-турецьких війнах розглянув Д. В. Журавльов [47].

Праці О. А. Гукової, Г. П. Заїки та В. О. Пірка стосуються історії будівництва та функціонування системи укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця, в тому числі ролі українців в її будівництві та впливу цієї системи на колонізацію Південної України [39; 48; 74].

Історію української ландміліції, її формування, участі в бойових діях під час російсько-турецьких війн розглянули М. М. Петрухинцева та Г. Г. Шпитальов [72; 95].

Важливим для нас стали також роботи Ніколайчук О.С, автор в своїх працях розкриває історію та перебіг російсько-турецьких війн останньої чверті XVII – XVIII ст. та участь у них Гетьманщини на основі документів які вміщені в «Полном собрание законов Российской империи». На основі з вміщених в ПСЗджерел автор висвітлив місце та роль українських земель під час російсько-турецькогоз бройного протистояння доби Гетьманщини. Також проаналізував причини та передумови участі українських збройних сил в російсько-турецьких війнах, висвітлив залучення українців до будівництва укріплень (Українська та Дніпровська лінії), показав роль українських земель в якості тилової бази для російської армії [64; 65; 66; 67].

Крім того, під час написання магістерської роботи були використані й інші дослідження з історії Гетьманщини. Зокрема, робота Крупницького Б. «Гетьман Пилип Орлик 1672-1742» [55], Когута З. «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830» [53], Петрова А. «Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769 –1774 год» [71].

Джерельна база магістерської роботи.

Джерельна база роботи представлена в першу чергу рядом опублікованих документів та матеріалів, які умовно можна розділити на різного роду збірники, доповіді керівників армії, щоденники та епістолярна спадщина.

В першу чергу це нормативно-правові актами цариці Анни Іоаннівни, вищих органів влади Російської імперії – Кабінету міністрів, Військової, Артилерійської, Камер- і Ревізіон-колегій тощо. У них висвітлено еволюцію російського законодавства й відповідних органів, причини та наслідки запровадження або скасування різного роду податків і повинностей, які сплачувало українське населення під час російсько-турецьких війн, також показано особливості економічного становища країни до і після війн [4].

Одним з найважливіших опублікованих збірників законодавчих актів є «Полное собрание законов Российской империи» (далі – ПЗС). Зокрема томи: 1,2, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 18, 19, 20. Це найбільш повна збірка нормативно-правових актів XVII – XIX ст., які розкривають найрізноманітніші аспекти історії України, в тому числі щодо участі українського козацтва в російсько-турецьких війнах, та використання людських та матеріальних ресурсів російським урядом під час цих війн. Документи, які вміщені в ПЗС подають відомості про забезпечення російської армії продовольством, фуражем, тягловою силою, порохом, які вона отримувала з населення Гетьманщини. Також в ПЗС вміщені документи, які розкривають роль українського населення під час будівництва ліній укріплення на Дніпрі [15].

Особливе місце займають доповіді головнокомандуючого російською армією Б.К. Мініха, адресовані імператриці Анні Іоаннівни, оскільки містять інформацію про забезпечення війська під час російсько-турецької війни [17]. Навіть попри те, що автор частково й приховував реальний стан речей, особливо щодо невдалої кампанії Дніпровської армії 1738 р. Зі статистичного матеріалу слід виділити дані про чисельність і етнічний та становий склад населення Російської імперії за ревізією 1718–1727 рр. [18].

Окремий комплекс джерел становлять спогади сучасників. Особливе місце серед них займають мемуари учасників російсько-турецької війни 1735–1739 рр. – Х.Г. Манштейна, В.О. Нащокіна, П.І. Паніна, С. Пархомова [9; 8; 10; 11]. Вони містять докладну інформацію про перебіг війни, становище війська.

Важлива інформація вміщена в збірнику листування між окремими тогочасними правителями, зокрема П. Орлика: «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, Генерального Писаря Ф.Орлика, и Киевского Воеводы». Дане листування починається з кінця 1710 р., тобто коли П. Орлик уже був обраний на посаду гетьмана, тут іде мова про підготовку до походу на Правобережну Україну, що стало початком російсько-турецької війни 1710-1713 рр.

Важлива інформація, яка стосується політики російського царя Петра I по відношенню щодо України, а також перебіг російсько-турецького військового конфлікту можна почерпнути з сторінок багатотомного видання збірника «Письма и бумаги Петра Великого» [13].

Важлива інформація почерпнута зі щоденнику Я.Марковича «Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717-1767)» [5], який він вів протягом 50 років. Однак недоліком даного твору є брак матеріалу, про політичні події, які автор чомусь уникав записувати. Загалом в основному свою увагу автори звертали на внутрішнє управління Гетьманщиною, характеризуючи його як демократичне, загальнонародне. Дії царизму ж, які стосувались станових та економічних інтересів місцевої державної еліти, зокрема використання матеріальних та людських ресурсів під час війн, здебільшого оцінено негативно.

Універсали українських гетьманів, листи козацьких полковників, письмові розпорядження Генеральної військової канцелярії та ряд інших урядових актів було опубліковано у збірці документів «Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах» [14]. В ній ми можемо

ознайомитись з найважливішими універсалами, маніфестами, листами, указами лівобережних гетьманів, I та II Малоросійських Колегій, російських царів та цариць. Всі ці документи дають можливість розкрити чимало аспектів досліджуваної проблеми.

Записки К.Р. Берка, П. фон Хавена та листування леді Рондо ілюструють загальну ситуацію в Російській імперії [3; 16].

Таким чином, використання різноманітних за формою та змістом джерел у поєднанні із працями науковців дозволило проаналізувати людські та матеріальні втрати українців під час трьох російсько-турецької війни, які відбулися в XVIII ст., а саме: 1710-1713 рр., 1735–1739 рр., 1768-1774 рр.

На основі мети та завдання магістерська робота набула такої **структури**: вона складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Розділ І. Використання матеріальних та людських ресурсів Гетьманщини під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр.

Наслідки російсько-турецької війни 1686 – 1699 рр. залишили незадоволеними обидві сторони конфлікту. Росію не вдовольнили отримані територіальні здобутки, оскільки головне завдання полягало в підкоренні всього Північного Причорномор'я та Кримського півострова. Туреччина, в свою чергу, бажала реваншу за поразку. Відповідно, обидві країни готувались до нової війни, однак початок Північної війни відсунув південний напрямок зовнішньої політики Росії на другий план. Лише після Полтавської битви 1709 р. та відступу шведів і союзних їм українців на територію Османської імперії, протистояння між турками та росіянами вилилось в 1711 р. в чергову війну. Активну участь в ній взяв і український народ.

На відміну від інших російсько-турецьких воєн, цей конфлікт представлений значно меншою кількістю документів. Всього виявлено 21 документ з історії російсько-турецької війни 1711 – 1713 рр. та участі у ній Гетьманщини.

Особливості проголошення та початку війни між Росією та Туреччиною розкриваються в маніфесті, виданому 22 лютого 1711 р. «О несправедливих поступках Турции против России, в нарушении постановленных между ними Державами договоров и об объявлении по сему случаю войны Оттоманской Порте». До маніфесту також додано три грамоти Петра I від 29 липня 1710р., 21 жовтня 1710 р. та 29 січня 1711 р. Ці документи окремо не нумеруються, а подаються як додатки. Взагалі, включення додатків до документів в ПСЗ було доволі частим явищем. Так, до жалуваної грамоти виданої Б. Хмельницькому 27 березня 1654 р. було додано два листи українського гетьмана до російського царя Олексія Михайловича [15, Т.1. №119]. До розглянутої в попередньому розділі грамоти виданої волоському господарю Ш. Кантакузину додавалося листування волоських господарів з російською владою та грамоти Олексія Михайловича [15, Т.2. № 1324.]. Поява таких додатків найчастіше пояснювалась посиланнями на

них в текстах документів. В цілому, такі додатки з одного боку розширюють цінність ПСЗ як комплексу джерел, з іншого – ускладнюють роботу по використанні цього комплексу документів.

Сам маніфест відрізнявся значним об'ємом, якщо порівнювати його з документами, в яких оголошувалось про початок війни з турками в попередніх чи наступних конфліктах. В ньому дуже детально пояснювалися причини вступу Росії у війну з Османською імперією. Чи не найголовніше місце серед них займав українське питання. Так, серед причин початку війни в маніфесті називалося надання турками підтримки тим українцям, що підтримували шведського короля, відступили разом з ним, після поразки під Полтавою, на територію Порти.

Зокрема, турків звинувачували в бажанні «...чрез бунтовщиков казаков Мазепинцов...в Турскую область ушедших возмущения в Его Царскаго Величества Государствах сочинить». Як приклад, в документі наводився перелік нападів на українські та російські землі татар та козаків гетьмана П. Орлика. Крім того, робився короткий екскурс в історію взаємовідносин між Росією та Туреччиною, втому числі згадувались такі події, як Чигиринські походи 1677 – 1678 рр. та російсько-турецька війна 1686 – 1700 рр. При цьому, постійно наголошувалося на бажанні Росії жити мирно, тоді як агресором виставлялися саме турки. Саме так трактувалися походи турецької армії на Чигирин, тоді як Кримські чи Азовські походи, під час яких наступальні дії вели саме росіяни, практично не згадувалися.

В схожому вигляді маніфест повідомляв про постійні спроби Росії зберегти в силі укладений в 1699 р. Карловицький мирний договір, тоді як Османська імперія та Кримське ханство звинувачувалися в постійних нападах на українські та російські території. Як приклад, чомусь наводився епізод, пов'язаний з запорозькими козаками, які в 1701 р. пограбували грецьких купців (підданих Порти). Цю подію, Росія з одного боку виставляла як приклад своєї добросусідської політики, компенсуючи купцям пограбоване, з іншого боку використала для негативної оцінки запорожців,

які на момент оголошення маніфесту перебували на території Порти. Епізод з пограбуванням козаками купців детально розглянув Д. Яворницький, який щоправда не згадував цей маніфест [100, с. 200-202]. Хоча в ньому і не було якихось нових фактів про пограбунок купців, згадка про цю подію в такому важливому документі як маніфесті про оголошення війни є красномовною. Сам документ Д. Яворницький згадував пізніше коли розглядав події після відступу шведів та українців до Туреччини, хоча і помилково датував його 25 лютого (насправді маніфест вийшов 22 лютого) [100, с. 320].

Зі свого боку, Росія звинувачувала турків в тому, що вони не тільки не вислали зі своєї території «бунтовщиків казаків», а й дозволяла їм здійснювати напади на міста Гетьманщини та Слобожанщини. В маніфесті наводився також і перелік таких нападів. Так, українські козаки звинувачувалися в нападі, разом з татарами та волохами, в 1709 р.: «...в город Ягорлык в ночи, тамошняго учрежденнаго урядника взяли со всем». Протягом 1710 запорожці здійснили низку нападів, зокрема на Торговицю, Нерубайкута Макіївку (на території Сумського полку): «...людей в поле и подворах в неволю с несколькими пожитками побрали...». Також були пограбовані ватага козаків Полтавського полку, що ходила за сіллю, підводи з припасами, що направлялись в фортецю Кам'яний Затон та м. Кам'янка (Чигиринський полк). Одним з найсерйозніших випадків, згідно маніфесту, став напад на м. Умань, де «...козаків многих побили, и Сотника убили ж, да одного Сотника и с полтора ста казаків в полон взяли...» [15. Т.4. № 2322.]

Ці випадки Росія подавала як приклад недобросовісної політики Порти, яка підтримувала запорожців та дала змогу козакам «...выбрать вновь у себя такоже вора Орлика, будто бы в новые Гетманы войска Нашего подданнаго Запорожскаго...». Українці в свою чергу звинувачувалися в зраді та інакше як «бунтовщики» чи «воры» не називалися. Слід зазначити, що вказані в маніфесті напади запорожців практично не згадуються дослідниками, що ставить підпитання ким вони були здійснені та їх справжній масштаб. Так, Д. Яворницький, який відзначався тим, що детально розглядав іноді найдрібніші

епізоди з історії запорізьких козаків, про ці напади фактично не згадує, окрім рейду на Ягорлик тай то в примітках до своєї праці[100, с. 298-299.]. Не згадується про напад на Умань, в дослідженні Ю. Мицика з історії цього міста[62, с. 107-108].

Згадує про них радянський історик В. Артамонов, однак помилково дотувавши їх другою половиною 1710р.,тоді як згідно маніфесту перші напади відбулися вже в 1709 р. [26, с. 45]. При цьому, які Д. Яворницький, він також помилково датує маніфест 25 лютого. Звідки взялася помилка, сказати важко, оскільки автор не вказує звідки він взяв джерело [26, с. 61].

В цілому, маніфест від 22 лютого 1711 р. є дуже цінним джерелом з історії російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. Він містить інформацію про особливості вступу Росії до війни, вплив на початок конфлікту українського аспекту, розкриває деякі епізоди з історії запорозького козацтва після зруйнування Запорозької Січі та їх еміграції до Туречинни. Хоча цей документ переповнений пропагандою та відверто негативними оцінками постаті І. Мазепи, П. Орлика та їх прихильників, без нього повноцінно дослідити участь України в російсько – турецькій війні 1710 – 1713 рр. неможливо.

Ще один документ, який торкається початкового етапу війни між Росією та Туреччиною, став указ виданий 13 лютого 1711 р. Він торкався питання перебування на території Росії та Гетьманщини підданих турецького султана. В указі повідомлялось про видворення з російських земель всіх турків, греків та інших султанських підданих. Крім того заборонявся приїзд паломників та духовних чинів з Палестини, а також купців з інших турецьких територій.

Аналогічні санкції поширювались і на Гетьманщину, для чого, згідно тексту документу, київському генерал-губернатору Д. Голіцину та гетьману І.Скоропадському направлялися відповідні грамоти з розпорядженнями[15. Т.4. №2317.]. На цей документ практично не звертають уваги при дослідженні російсько-турецької війни. Однак його використання могло б розширити

історію цього конфлікту, втому числі і його українського аспекту, адже в попередні російсько-турецькі війни подібних розпоряджень не було.

Російсько-турецька війна 1710 – 1713 рр. не відзначалася масштабними бойовими діями, на відміну від попередніх військових протистоянь між османами та росіянами. Найбільшими зіткненнями стали похід об'єднаного українсько-татарського війська під командуванням П. Орлика в Правобережну Україну та Прутська кампанія. Щодо походу П. Орлика, то в ПСЗ відсутні будь-які матеріали з його історії. Дещо краща ситуація з Прутським походом, хоча і не набагато. Конкретно інформація про перебіг походу міститься в двох іменних указах від 15 та 28 липня 1711 р.

Отримавши повідомлення про те, що Туреччина оголошує війну, російський цар Петро I, зважаючи на попередню поразку Швеції у Полтавській битві 1709 р., сподівався, що шляхом короткочасної наступальної військової операції він швидко витіснить Туреччину з Причорномор'я й зможе послабити її владу на Балканах. Перемога у майбутній війні з Туреччиною допомогла б царському уряду ліквідувати так звану «бендерську загрозу» – перебування в Бендерах Карла XII і П. Орлика із запорожцями, які в очах російського уряду уособлювали дальшу визвольну боротьбу і відновлення суверенної гетьманської України. Зважаючи на ці обставини російський цар і його уряд передусім розгорнули активну широку дипломатичну діяльність з метою збільшення числа своїх союзників. В першу чергу Петро I заручився нейтралітетом Польщі у війні з Туреччиною. А згодом, 13 квітня 1710 р., уклав таємну угоду про співпрацю з молдавським господарем Д.Кантеміру про перехід Молдавії під протекторат Росії. Такуж угоду планував укласти з волоським господарем К.Бринковяну, але той відмовився стати на бік росіян. Не вдалося також укласти союз із імперією Габсбургів і фактично відновити «Священну лігу». Досить ворожу політику щодо Росії продовжувала Франція, яка активно підтримувала Карла XII і С.Лещинського [61] 25 лютого 1711 р. було оголошено царський маніфест про початок війни з Туреччиною [80, с. 12] П.Орлик, перед тим як

вирушити у похід, заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний політичний універсал-звернення до населення правобережною України, в якому, зокрема, стверджувалося: «... Підступні ворожі плани Росії сягають навіть далі, щоб козаків, удатних та славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель» [12, с. 334-335].

Для шведського Карла XII прийшов час можливості реалізації його стратегічних планів. Безперечно, король хотів шляхом військової співпраці Швеції з Туреччиною контролювати ситуацію в Польщі і дати за допомогою турецької армії вирішальний військовий бій десь під Києвом. Щоб здобути для турецької армії територію, спочатку була задумана військова зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Одночасно кримський хан, і його син – кубанський султан мали провести допоміжні військові операції, зокрема перший кримський хан мав увійти на територію Московщини та по можливості спробувати вдарити на Вороніж, щоб зруйнувати там московські верфі і значний військовий флот; кубанський султан, повинен був здійснити диверсію на Азов. Перша військова експедиція гетьмана Орлика, Потоцького і буджацького султана (так само й кримського хана) мала характер важливої основної операції, дві інші – були допоміжні. Після експедицій наставала черга турецької армії, яка мала розпочати операції на звільненій від російських військ Правобережній Україні.

Військовий удар у напрямку міст: Києва, Воронежа й Азова полегшував важливі стратегічні завдання. А також в балтійських провінціях, прокладав шлях для північної шведської армії з Померанії в Польщу, а в Польщі розв'язував руки прихильникам, які орієнтувалися на Станіслава Лещинського і яких сили були скуті військовою присутністю росіян і саксонців.

Знову мали наступати проти російського царя всі союзники одночасно, або один за одним: на півночі шведська армія, в центрі польська армія яка

була прихильна до С. Лещинського, на півдні турецька і татарська. Щодо кількісного складу армії союзників, то відомості тут різняться. Загалом відомо, що безпосередньо в розпорядженні шведського короля Карла XII було: кілька тисяч поляків, 4 тисячі козаків (запорожців) і невелике число шведів як інструкторів і порадників). О.Субтельний в своїй праці подає таку кількість війська: поляків і запорожців 7-8 тис., турецько-татарської орди близько 20-30 тис., [86, с. 88], а Б. Хегман вказує, що до союзницької армії входило: 5 тис. українців під керівництвом Пилипа Орлика, 4 тис. поляків під командуванням генерала Йосифа Потоцького і всього 1 тис. шведів [88, с. 72-75]. В акті шведського державного архіву зазначено, що гетьман Пилипе Орлик вступив на територію України з армією в 6 тис. людей. Пізніше по закінченні першого вдалого етапу військового походу в Україну М.Битинський в своїй роботі, зазначав, що сам гетьман Пилип Орлик у листі до шведського короля повідомляв про наявність у нього на Правобережній Україні більше ніж 16 тис. козаків війська запорозького, окрім козаків і міщан місцевих правобережних полків [33, с. 83]. Ця цифра в 16 тисяч, очевидно, бралась з тих козаків і запорожців, які приєдналися до основного еміграційного українського війська вже на Правобережній Україні; самих же емігрантів запорозьких і козацьких, безумовно, виступило з Орликом набагато менше.

Отже, першим виступив у похід татарський хан. Він 11 січня 1711 р. вийшов з Перекопу з 50-тисячною ордою, швидко дійшов до річки Самари, зайняв місцеву фортецю Новосергіївську (Вольне) і, не чіпаючи та не захоплюючи другу фортецю – Новобогородську, максимально швидко рушив одразу на Слобідську Україну [24, с. 68-70]. О.Гуржій всі ці події описує так: «Хан прийшов в Україну з «всіма ордами», 1 тис. яничар, 2-3 тис. запорожців, вдерся в Слобідську Україну й в Харківському полку захопив «городи» Водолов (Водолаг) і Мерифу». «А коли він дійшов до містечка Вольного, місцевий сотник Пляка перейшов на бік нападників, місцеві ж жителі, стомлені й незадоволені військовими постоями, видали кримчанам

царських солдат (за що пізніше зазнали репресій і розорення військами Петра I). Після загарбання ще кількох пунктів, зокрема «городка» Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких з них своїх резидентів-мурз («президію»), кілька сотень татар і «підданих» козаків, а сам з ордою «пошол в свою землю никим же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» – багато тисяч невільників» [40, с. 80-81].

Отже, як бачимо татарське військо не дійшло навіть до Харкова і в результаті пішло назад, по дорозі руйнуючи оселі та захоплюючи людей в полон. Певний час хан простояв коло міста Новобогородська й зробив одну спробу взяти його штурмом. Однак не завершивши облоги, він пішов назад, і в кінці березня знову був у Криму. Майже одночасно виступила такожі кубанська орда під керівництвом султана Іслам-Герейя, сина хана. Але згадано орда пройшла неподалік Азова і просунулась понад Доном до Ізюма, щоб незабаром повернутись з ясиром додому. Таким чином можна сказати, що рейд кубанського султана, який був одним з синів Девлет-Гірейя, був схожим і за ходом, і за результатами рейду. Навіть: «... не було зроблено спроби взяти Азов, головну мету цієї акції. Це був прорахунок Карла XII, який доручив захоплення добре укріплених фортець легкій татарській кінноті, абсолютно непридатній для цього» [86, с. 87]. Однак, для себе татари досягли певних успіхів у виконанні іншого завдання свого походу – пограбування краю. Захопившись, вони не тільки спустошили прикордонні російські землі, а й наробили багато шкоди на території Гетьманщини, особливо в Полтавському полку. Звичайно, з цього їхнього грабунку було небагато військової користі, крім того російська урядова пропаганда подбала про те, щоб перекласти основну вину за все на Пилипа Орлика.

Головні військові події на Правобережній Україні розпочалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці разом зі своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва керівники – П. Орлик і Й. Потоцький. Неподалік від Рашкова вони об'єдналися з поляками, які в той час вийшли з Ясс, та з

буджацько-білгородською ордою під командуванням султана Мегмута-Гірея (другого сина кримського хана).

Одразу біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала рухатися вперед. На середину лютого 1711 р. вона розташувалася на досить широкому просторі між Немировом, Брацлавом і Вінницею [86, с. 88].

Щоб максимально захистити прикордонні землі Російської держави від Кримського ханства, тодішній київський генерал-губернатор кн. Д.Голіцин дав розпорядження лівобережному гетьману І.Скоропадському спільно з частиною царських військ під керівництвом генерала І.Бутурліна витіснити татар і запорожців зі Слобожанщини, закріпитися в зручних місцях і в подальшому не допускати їх туди, що в результаті й було зроблено в травні того ж року. Як записано в «Чернігівському літописі», гетьман П.Орлик: «з полками козацькими ходил под Каменный Затон, откуда вивозивши борошення (мучные) припасы до Орла и до других полку Полтавского местечек, Каменный Затон, Кодак и Самар розорили»[41, с. 80-81].

Однак саме тепер виявилось, що місцеве населення поставилось досить прихильно до нового гетьмана П. Орлика, як тільки його військо ввійшло в етнічні українські землі, гетьман-емігрант почав отримувати в масах широку підтримку. Хоча після поразки свого попередника, гетьмана І. Мазепи Карл XII не дуже вірив, що Мазепиному наступникові вдасться схилити місцевих на свою сторону. Тому не без здивування всі воюючі сторони, в тому числі й російський цар Петро I, почали помічати, що майже не всі полки Правобережної України, за винятком Білоцерківського, перейшли на сторону гетьмана-емігранта. П.Орлик гордо повідомляв, що його військо збільшилось у п'ять разів [55, с. 56].

Наступника Мазепи у його неймовірному прагненні поширити всю повноту влади на Правобережжя підтримали зокрема, такі місцеві керівники, як «полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського

полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський» [54, с. 52; 26, с. 112]. Цьому в першу посприяли листи-універсали П. Орлика до: «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із таких листів був виданий гетьманом 9 березня під час його перебування в Лисянці [12, с. 48]. Універсали П.Орлика були поширені по всій території Правобережної України й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку. Цікавим є той факт, що гетьману-емігранту вдалося переконати стати на його сторону, велику кількість місцевого населення, свідчив власне і сам російський цар Петро I, який в той час писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна [13. Т 11, с. 216].

Але Лівобережний гетьман І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Івана Мазепи, на жаль не тільки не підтримав ідею молодого гетьмана П.Орлика, а навпаки, відправив на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з армією гетьмана-емігранта. Хоча така акція Самойловича на початковому етапі не перешкодила планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті). Однак в процесі продовження військового походу між ними почали виникати суперечки.

Підтримувати чи, принаймні, дотримуватись нейтралітету та ставитися з розумінням до П. Орлика українське населення спонукали декілька факторів. По-перше - невдоволення російською військовою адміністрацією. По-друге не задоволення козацьким урядом, який був призначений російським царем. Також російські війська ще не мали достатньо часу, щоб більш серйозніше закріпитися в краї. Та й активна пропаганда союзників справила певний вплив на населення. Окрім того, постійний контроль Орлика над армією союзників, особливо татарською, до певного часу давав можливість утримувати їхні війська від дій, які могли б викликати незадоволення та ворожість з боку місцевого населення, яке викликала поведінка російських військових залог.

Ці перші успіхи справили досить великий вплив в першу чергу на самого П. Орлика. Вперше послідовникам гетьмана І.Мазепи вдалося отримати масову підтримку. Даний факт П.Орлик у майбутньому використовував як чіткий та конкретний доказ на користь свого твердження, що: «Україна бажає і завжди бажала порвати з Московією». Разом з тим це суттєво зміцнювало становище П.Орлика серед його союзників, а також дало можливість гетьману більш вільніше маневрувати в різних складних політичних ситуаціях, які невдовзі виникли на Правобережжі.

Союзники гетьмана-емігранта, особливо татари й турки, також звернули свою увагу на підтримку, здобуту ними, і почали робити свої власні висновки.

В той же час Й. Потоцькому не вдалося перетягти на свою сторону, хоча б якоїсь частини коронного польського війська. В його планах важливу роль мало б відіграти зайняття такої стратегічно важливої фортеці, як Кам'янець-Подільський, але він під час свого маршу навіть не спробував здійснити військову експедицію в цьому напрямку, – можливо тому, що польська коронна армія й не думала виступати на боці Потоцького, навпаки, її відділи вели активну у рекогносцировочну акцію проти нього.

Згодом настав час, коли союзники спільно вирішили продовжувати військові операції. Але саме тепер виявилася серйозна різниця в їх поглядах. Й. Потоцький спільно з шведським королем мав намір іти шляхом, який був максимально близьким до території Польщі, все ще сподіваючись, що відділи коронної армії при його наближенні почнуть до нього приєднуватись. П. Орлик хотів здійснити походу в східному напрямі, включно до берегів Дніпра, щоб закріпити свій успіх серед правобережного козацтва. Турецький султан, спочатку погоджувався з Й.Потоцьким, однак його мурзи з міркувань безпеки підтримували плани П.Орлика [55, с. 56].

В кінцевому результаті плани П.Орлика і прагнення татар переважили. Було вирішено спільно йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього моменту почався конфлікт між польським і українським керівниками. Конфлікти

бували й до цього, але здебільшого особистого характеру. Тепер перевага П.Орлика почала непокоїти тодішнього київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. П.Орлику не подобалась сваволя Потоцького; Й. Потоцький, на агався довести, що «Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків». Однак не зважаючи на всі труднощі П.Орлик зумів вийти переможцем із першої великої сутички. Одночасно він здобув і військову перемогу. 15 березня 1711 р. війська Орлика зустріли і розбили військовий загін під командуванням Стефана Бутовича та генерального осавула гетьмана І.Скоропадського [25, с. 30-31].

Отже, під кінець березня 1711 р. основна частина правобережних полків, окрім білоцерківського та чигиринського, який ще не визначився, перейшли на сторону Орлика. Єдиною великою та суттєвою перешкодою на шляху гетьмана до реалізації його мети - здобуття Києва – була добре укріплена фортеця Біла Церква. 25 березня 1711 р. армія почала її облогу. Фортеця була забезпечена всім необхідним для оборони, і хоч мала невеличку військову залогу, могла довгий час триматися. Гетьман розпочав облогу, сподіваючись на швидку й легку перемогу, однак він прорахувався. Загалом облога тривала три дні, довше П. Орлик не міг її утримувати, оскільки не мав потрібної для тривалої облоги важкої артилерії, у нього було всього 4-6 гармат. Тому, на жаль, військова залога під командуванням полковника Анненкова, яка налічувала 500 росіян і декілька сотень козаків на чолі з полковником Танським, відбили атаки союзників П.Орлика. Наразившись на серйозний та рішучий опір, наступ союзників дещо призупинився. Для армії П.Орлика настав критичний момент, і, як це вже не одноразово бувало в минулому, татарські союзники підвели українську армію [86, с. 89].

Вони почали висловлювати претензії на взяття ясиру, та дізнавшись про наближення російських військ вирішили діяти по-своєму. В результаті Білгородська орда, розпустила свої загони майже до Дніпра та почала брати

ясир, руйнувати церкви, рухаючись в напрямку до Бугу. Гетьмана, Потоцького і їхню армію вони залишили. Всі ці руйнування татарами Українських територій призвели до серйозних конфліктів між місцевим населенням та козаками.

Польські підрозділи Й. Потоцького вирушили на Волинь. П. Орлик усіма можливими засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від відступу і особливо збирання ясиру. Спочатку П. Орлик нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де власне описувалось неможливість такої жахливої поведінки татар. Коли цей договір не переконав кримських татар, він наголосив, Девлет-Гірею на його зобов'язання які він дав Карлу XII Густаву про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не з українського місцевого населення. Однак це не зупинило татар, вони і й надалі продовжили грабунки.

Зрада татар призвела до того, що від П. Орлика відступили правобережні козацькі полки, які змушені були повертатися і захищати рідні домівки. Полковник Самусь не захотів покидати Україну і в квітні в 1711 р. обороняв Богуслав від численніших сил командувача російських військ М. Голіцина, який діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого і жорстокого бою росіяни змогли оточити козацькі полки і полонили Самуся з сином, а також брата К. Гордієнка і майже усієї старшини Богуславського і Корсунського полків [26, с. 54].

П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, в середині квітня в 1711 р. вирішив залишити територію України. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика і триматися до приходу турецької армії. 24 квітня король письмово звернувся до гетьмана і київському воєводи Речі Посполитою Й. Потоцького з вимогою не залишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника. Але це вже не врятувало ситуацію, оскільки в цей

час війська П.Орлика і Й. Потоцького вже переходили Дністер у районі Бендер [34, с. 341-343].

Також і на півночі не було зроблено власне того, на що сподівався шведський король Карл XII від своїх шведських військ. Великий Шведський корпус, який знаходився на той час, в Померанії, взагалі не виступив, тільки Адам Шмігельський зі своїм невеликим польським відділом зробив у червні 1711 р. незначний рейд з Померанії через бранденбурзьку смугу до Польщі. Він дійшов практично до Торна, але ні до якого повстання в краю його похід не призвів [55, с. 30].

Невдача військової експедиції в Україну була тяжким ударом, як для Пилипа Орлика, так і для Карла XII. Замість наступу турків на Правобережну Україну і завершального бою під Києвом тепер російський цар зі своїм військом наближався до тодішніх кордонів Молдавії, сподіваючись на легку військову і політичну перемогу. Але П.Орлик не здавався і продовжував шукати шляхів, які б допомогли визволити Україну. Згодом така подія настала – це так звана Прутська справа.

Петро I, воюючи проти союзників українців-турків, зайшов із своїм військом дуже далеко в глиб турецьких володінь. В результаті російська армія 8-9 липня біля с. Нових Станішештів була оточена переважаючими силами турків і фактично майже капітулювало. Сам цар Петро I 11 липня 1711 р. потрапив у пастку [79, с. 46].

«Турки оточили армію Москвичів з усіх сторін, так, що наступив голод. Це зобов'язало царя прийняти рішення, щоб уникнути небезпеки і не загинути. Турків було більше, ніж росіян, і останні попросили миру, який дістався їм дорогою ціною» [20, с. 399].

В праці «История Северной войны» з приводу даного бою на річці Прут цар записав: «Мало не сталося з нами те, що зі шведами під Полтавою». Маючи серйозну потрійну перевагу в кількості, обстрілом і блокадою турки могли фактично повністю знищити російське військо Петра I. Цар в розпачі уже наказав палити всі наявні секретні документи. Але раптом несподівано

для росіян Балтаджі-паша, всупереч хану Девлет-Гірею, запропонував розпочати з Петром I переговори. Намагаючись врятувати армію й власне себе від полону, російський цар наказав своїм уповноваженим погоджуватися на будь-які вимоги турецької сторони, в тому числі й повернення Швеції Прибалтики (окрім Інгрії з Петербургом), та можливість визнати польським королем Станіслава Лещинського. В результаті переговорів з Шафіровим Балджі-паша поставив такі умови: «повернути Туреччині Азов, знищити фортеці Таганрог, Самару, Кам'яний Затон, видати Азовський флот, артилерію, зброю, вивести російські війська з Польщі, ліквідувати московське посольство в Стамбулі, передати як заручника фельдмаршала Шереметєва». Інтереси Швеції практично не враховувалися, Балджі-паша вимагав лише забезпечити «мирний шлях королю Карлу XII до Швеції» [20, с. 399].

Спроба російського посла Шафірова підтвердити невтручання Швеції у справи тодішньої Польщі була відкинута. Шафіров змушений був погодитися й на вимогу Девлет-Гірея про відновлення виплати щорічної данини Криму (правда, усно, не «на письмі»). Гетьман Пилип Орлик не був присутній на переговорах, його, на жаль, затримав Карл XII у Бендерах. Однак завдяки його наполяганням та за підтримки французького дипломата Андреселя у договір включили статтю (2-гу) в якій йшла мова про Україну й Запорозжя, хоч її текст був сформульований досить неясно. Згідно вимог турецької сторони мирний договір записали як «вічний». Кінцевий варіант договору був підписаний турками 12 липня. Тоді ж було надіслано ратифікаційну грамоту царем Петром I [81, с. 12]. Про ці події записано і в щоденнику Я.Марковича. «За Прутом цар Петро вступив у битву з турками. По закінченню битви до Оттоманської Порти були послані послы царя Петро Павлович Шафіров з Михайлом Борисовичем Шереметєвим для укладення миру» [5, с. 4].

Отже, Прутська кампанія хоч і була невдалою для російського війська, однак завдяки дипломатичному хисту віце-канцлера П.П. Шафірова та

підкупам вдалося домогтися від турків порівняно легких умов миру, ціною повернення Азова. Завдяки цьому Петро I забезпечив собі тил в подальшій боротьбі зі Швецією.

15 липня 1711р., тобто через 3 дні після укладання Прутського мирного договору Петро I видав іменний указ Сенату. Він не надто великий за об'ємом і фактично являє собою попередній звіт Петра I про результати невдалого для російських військ походу. Зокрема, в указі повідомляється про зіткнення з турецькими, разом з союзними їм шведськими військами протягом 8 – 10 липня 1711 р. [15. Т.4. № 2399.]. Це були не перші сутички, однак в цей період вони стали найзапеклішими (росіяни тільки загиблими втратили 2856чол.) [26, с. 86]. Результати протистояння в указі подані дещо завуальовано, очевидно намагаючись подати поразку в більш вигідному світлі. Зокрема, в указі повідомляється про втому турків від бойових дій та укладання з ними мирного договору: «...и потом корда оным зело надокучило... и потом сгодились и на совершенной мир...». Якою ціною це було здобуто в указі не повідомляється, лише згадується значна чисельна перевага турків (на 10 тис. чол.) та успіхи в обороні власних укріплень. Щодо самого миру, то згадується лише про здачу всіх захоплених у турків міст та зруйнування ново збудованих фортець в Південній Україні.

Про інші пункти угоди, в тому числі що стосувалися підпорядкування українських земель не згадувалося. Як і не повідомлялось про активну участь у війні українців на чолі з П. Орликом [15. Т.4. № 2399].

В цілому, указ не містить детальної інформації про перебіг Прутського походу, однак цікавий насамперед оцінкою подій з боку російської влади, яка намагалась подати результати кампанії як позитивні.

Більш детально Прутський похід описано в іменному указі від 28 липня 1711р. Тут слід звернути увагу на назву документу: «О взыскании казенных недоимок; о делании военных судов называемых тялки, и о постановлении с Турками вечномира», тобто указ не стосувався конкретно походу чи мирного договору з турками. Поєднання його з розпорядженнями, що не

мали прямого стосунку до Прутської кампанії демонструвало небажання влади акцентувати увагу на невдалому поході, яка не тільки зменшувала триумф від перемоги під Полтавою, а й ставила під загрозу контроль Росії над Гетьманщиною та перебіг Північної війни.

Щодо самого походу, то в джерелі описується подія кампанії від 30 травня, коли перші частини російської армії перейшли р. Дністер до 12 липня – дати укладання мирного договору. Зокрема, описується похід російських військ від Дністра до р. Прут, об'єднання з військами молдавського господаря Д. Кантемира, сутички з турецько-татарськими військами та, відповідно, укладання мирного договору. Міститься в указі й доволі деталізований опис складу російського та турецького військ. Окремо подано дані по втратам [15. Т.4. № 2399]. Однак при використанні даних по чисельності військ, і особливо по втратах, їх необхідно перевіряти.

Зокрема, загальні втрати російської армії (загиблі, поранені, полонені та зниклі безвісті) підраховані як 2872 чол. Однак дослідники наводять інші дані. Зокрема, вище вже згадувалось про підрахунки В. Артамонова про кількість вбитих лише в період з 8 по 10 липня в 2856 осіб, а загальна кількість втрат російської армії була набагато більшою. Таким чином, необхідно обережно ставитися до використання цього указу як джерела з чисельності та втрат ворогуючих сторін. В цілому ж, перебіг походу показано правильно, хіба що чітко відчувається бажання російської влади зменшити масштаб поразки на р. Прут.

Що ж до, участі українців в поході, то жодних згадок про це не має, незважаючи на те, що вони воювали як за турків, так і росіян. Так, на боці Туреччини воювало біля 6-7 тис. запорізьких козаків, які активно проявили себе в блискавичних нападах на російські війська та руйнуванні їх комунікацій з тилловими базами в містах Гетьманщини (Київ та ін.) [26, с. 85-86].

Лояльні до Росії українські козаки на чолі з І. Скоропадськими, переважно діяли в тилу російської армії, охороняючи шляхи сполучення та

на кримському напрямку, однак, очевидно, окремі підрозділи українських козаків брали участь і сутичках нар. Прут. Навіть, при досить детальному описі складу турецької армії українські збройні сили не згадуються [15. Т.4. № 2399].

Швидше всього, це пояснювалося небажанням російської влади акцентувати увагу на активній боротьбі українців за звільнення власних земель від московського панування. Додаткова інформація про кампанію 1711 р., міститься ще в низці матеріалів ПСЗ, хоча вони і не мають прямого відношення до дослідження українського аспекту російсько-турецької війни, однак необхідні для отримання загальної картини подій війни.

До них, зокрема, відносяться й дві дипломатичні угоди. Перший документ це угода укладена в травні-червні 1711 р. в м. Ярославі (Польща) між Росією та учасниками Північного союзу (коаліція, що воювали проти Швеції в Північній війні) – Польщею, Саксонією та Данією. Сама угода в основному торкалась балтійських питань, однак тут розглядалось і питання залучення польських військ до військових дій проти Османської імперії. Зокрема, в вісімнадцятому пункті угоди вказувалось про те, що б: «...Речь Посполитая купно в Турскую войну вступила и по надлежащей должности в том участие посприяла, чтоб по последней мере от 8000 до 10000 конницы и Короннаго и Литовскаго войска к Царскому войску присовокупится повелено было» [15. Т.4. № 2363].

Однак цей пункт так і залишився на папері. Як зазначив В. Артамонов, який провів досить детальний аналіз як самого документу, так і особливостей його прийняття, що угода була складена так, що зобов'язувала польського короля Августа II лише винести питання на розгляд Сенату і конкретної обіцянки направити війська в Туреччину не було. На р. Прут разом з російською армією воював лише невеликий загін чисельністю 70 чол. [26, с. 61-66].

Ще одна угода була укладена з молдавським господарем Д. Кантеміром в м. Луцьку 13 квітня 1711 р., при цьому в тексті самого документу він іменується волоським господарем [15. Т.4. № 2347.].

Результати Прутського походу зафіксовані в трактаті, укладеному 12 липня 1711 р. Сам документ складався з 7 статей, серед яких, в тому числі, визначалась і доля українських земель. В тексті угоди закріплювалася відмова Росії від влади над українськими землями. Крім того, Росія погоджувалася віддати всі міста захоплені в Оттоманської Порти та зруйнувати новозбудовані фортеці, частина з яких розташовувалась й на українських землях. Решта положень регламентувала звільнення полонених та відновлення вільного проїзду купців. Однак угода фактично не виконувалася, зокрема і щодо пункту щодо статусу українських земель, в тому числі й через нечіткі формулювання положень договору, що давало змогу росіянам трактувати їх на свою користь. Зокрема, Росія вважала, що поширювались лише на Правобережну Україну та Запоріжжя, тоді як турки включали сюди й Лівобережжя [90, с. 409-410].

Текст Прутського миру, вміщений в ПСЗ відрізняється від того, щонайчастіше використовується дослідниками. Переважно історики посилаються на документ вміщений в збірнику матеріалів Петра I «Письма и бумаги імператора Петра Великого». Зокрема, він використовувався В. Артамоновим та Т. Чухлібом [26, с. 174; 90, с. 413].

Також посилання на цей збірник містяться в списку джерел в статті про Прутський трактат в «Енциклопедії історії України» [85, с. 53].

Текст мирного договору, вміщеного в збірник присвячений Петру I складається з невеликої вступної частини та семи статей. Положення, щодо українських земель містяться в другій статті Прутського миру [13. Т.11, с. 323].

В цей збірник також включено і варіант Прутського трактату з правками Петра I [13. Т.11, с. 325-326]. Саме його і включено до ПСЗ [15. – Т.4. № 2398].

Зокрема, в ньому відсутня згадка про українців в другій статті угоди, тобто те положення, згідно якого Росія відмовлялась від володіння українськими землями. При цьому, до варіанту в ПСЗ додано окремий текст, названий «Запись с турецкой стороны», який являє собою опис основних положень Прутського миру, зроблений очевидно кимось із представників турецької сторони [15. – Т.4. № 2398]. До речі в збірнику документів Петра I відсутня згадка «Запись с турецкой стороны». Відповідно, використання в історичних дослідженнях тексту Прутського миру, вміщеного в ПСЗ не є доцільною, хіба що для вивчення особливостей перебігу дипломатичних переговорів між турками та росіянами.

Ще одним наслідком Прутського походу стала еміграція до Росії молдован, які вступили в союз з росіянами, на чолі з князем Д. Кантеміром. Як згадувалось вище, вони були поселені на території Слобідської України. Таким чином, ця подія має безпосереднє відношення до історії України. Безпосередня інформація про правовий статус та забезпечення переселенців міститься в матеріалах ПСЗ.

Взагалі дозвіл на виїзд до Росії прописувався ще в Луцькій угоді від 1 квітня 1711 рр., укладеній між Росією та молдовським господарем Д. Кантеміром, яка також присутня в ПСЗ і розглядалась вище [15. Т.4. № 2347].

Конкретні умови, на яких було організовано поселення молдован на території Слобожанщини містяться в резолюціях, виданих на подання князя Д. Кантемира в липні-серпні 1711 р. Сам документ в ПСЗ скопійовано з двох резолюцій: однієї за авторством російського царя Петра I та додаткової резолюції за підписом канцлера графа Г. І. Головкина. Перша частина складається з восьми пунктів, які були безпосередніми проханнями князя Д. Кантемира. Під кожним пунктом міститься відповідно рішення Петра I. Серед найважливіших положень в контексті історії України, є сьомий пункт. В ньому Д. Кантемір просить визначити місце проживання: «...мужескаго и женскаго пола більше 4000 душ». Відповіддю російського царя стало розпорядження про поселення їх в Слобідській Україні. В додаткових

резолуціях, які стосувались становища самого молдовського господаря, затверджувалось надання йому в м. Харкові маєтку, землеволодінь таїншої власності колишнього харківського полковника та генерал-майора російської армії Ф. Шидловського. Крім того Д. Кантемиру дозволили не сплачувати жодних податків з отриманих маєтностей¹⁸⁸. Розглянутий документ використовувався Д. Багалієм, який досліджував процес колонізації Слобідської України, в тому числі і іноземцями. Автор вказав про переселення 4000 чол. На Слобожанщину та про нагородження Д. Кантеміра власністю Ф. Шидловського. При цьому, Д. Багалій не вказував про умови такого переселення та, відповідно, появи цього джерела. Це, швидше всього пояснюється, тим що він вважав роль цієї групи молдовських переселенців в заселенні українських територій: «...крайне незначительною»[27, с. 526-527]. Всього на сьогодні виявлено сім документів, що містять інформацію про роль Гетьманщини в забезпеченні російських військ. Їх можна розділити на декілька груп. Перша група це документи, що регламентували розташування на українських землях гарнізонних, регулярних та іррегулярних полків російської армії. Зокрема, в указі від 12 січня 1711 р. йшлося про місця дислокації російської армії в Лівобережній та Слобідській Україні[15. Т.4. № 2467].

Видання указу зумовлено підготовкою до оборони українських земель від можливого нападу турецько-татарських військ. Небезпека нападу була реальною, оскільки турків, які й самі бажали нової війни з Росією через невиконання нею умов Прутського миру, активно до цього підштовхували українські та шведські представники [26, с. 107-108].

Згідно указу, серйозно укріплювалися російські гарнізони в містах Гетьманщини. Крім того в районі Києва зосереджувалось угруповання російських військ на чолі з Ф. Шереметевим. Тут же мав розташуватися і гетьман І.Скоропадський з усіма козацькими полками. Для забезпечення російських військ в Києві наказувалось підготувати запас продовольства на сім місяців та максимально можливу кількість фуражу для коней[15. Т.4.

№ 2467]. Очевидно, що певна частина з цих запасів мала заготовлятися в Україні. Хоча як зазначала О.Апанович в цей період забезпечення російських військ відбувалось за рахунок припасів привезених з внутрішніх регіонів Росії, лише частина купувалась на місці в українців [23, с. 186-187].

Однак, враховуючи велике напруження російської держави, яка, вела бойові дії одночасно на декількох напрямках, роль українських земель в забезпеченні російської армії зростала.

Окрім Гетьманщини, в указі містилося розпорядження про розташування російських регулярних та іррегулярних військ (донські козаки та калмики) в Слобідській Україні поблизу Харкова та Ізюму. Знову ж таки, забезпечення доволі значного контингенту (лише нерегулярні частини мали нараховувати до 20 тис чол..) лягало на плечі українців Слобожанщини [15. Т.4. № 2467].

Крім того, в указі регламентувалися розміри продовольчого та матеріального забезпечення російських військ, хоча це вже має менший стосунок саме до української історії [15. Т.4. № 2467].

Ще в двох документах більш детально розписувалися розміри фінансового забезпечення гарнізонних полків російської армії, в тому числі і тих, що розташовувались і в українських містах. Це іменний указ від 29 січня 1711 р.: «О распределении по Губерниям гарнизонных полков и о даче им жалованья» та сенатський указ від того ж числа «О росписании и отпуске сумм на содержание полков расположенных по Губерниях». Ці документи дають змогу реконструювати загальну кількість російських військ, як гарнізонних так і регулярних, що розташовувались в Гетьманщині. Це, свою чергу, яскраво демонструє роль України в російській військовій системі, зокрема, в якості тилової бази російської армії [15. Т.4. № 2474, 2475].

Одним із епізодів російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр., пов'язаним з Україною стало формування ландміліції, тобто поселенських військ, головним завданням яких була охорона кордонів. Оскільки, як згадувалось вище, в 1712-1713 рр. існувала реальна небезпека нападу турків

та татарів на землі Гетьманщини, російські війська вели бої на балтійському напрямку, а українські козацькі полки знекровлені попередніми кампаніями, створення ландміліції мало забезпечити охорону південних кордонів Гетьманщини. Цю ідею Петро I запозичив в Західній Європі, де такий рід військ існував тривалий час[72, с. 32-33].

Ландміліція мала розташовуватися саме на українських теренах, що робить необхідним її дослідження саме в контексті історії України. Всього в виявлено два документи, що стосуються першої спроби формування ландміліцейського війська в Україні. Це два сенатські укази від 2 лютого та 9 травня 1713 р. Перший указ, який так і називався «О устроении в Киевской Губернии Ландмилиции из пяти полков» містив розпорядження про формування 5 ландміліцейських полків на базі призначених до розформування солдатських полках Жданова, Григорова, Воронцова, Постельникова та Булартова. Додатково мали бути набрані 7 тис. чол. в Київській та Азовській губерніях з «драгун, солдат, стрельцов, казаков, пушкарей и тех же чино изотставных от 15 до 30 лет по 3500 человека из губернии»[15. Т.5. № 2643].

Для навчання новобранців мали бути направлені діючі офіцери, в тому числі і з тих полків, що підлягали розформуванню. Зброю мала бути видана з Ніжинського арсеналу. Конкретне місце розташування полків не зазначалося. Це мав вирішити київський генерал-губернатор Д. Голіцин. Указ від 9 травня 1713 констатує факт створення нового підрозділу російської армії, що мав розташовуватися на українських землях[15. Т.5. № 2676].

Ландміліцейські війська досить часто ставали предметом дослідження істориків. Зокрема, можна відзначити праці таких російських дослідників як Л.Бескровного, М. Петрухинцева та українського історика Г. Шпитальова[32, с. 46-47; 72, с. 32-33; 95, с. 123].

Уряд планував замінити ландміліцією гарнізонні полки Української дивізії, розташовані в Білгородській, Севській і Воронежській провінціях. Ті полки мали вирушити на захист Гетьманщини і Слобожанщини. 2 лютого

1713 Сенат видав указ щодо створення ландміліції у складі п'яти полків (за прикладом ландміліції, створеної у 1712 році в С.-Петербурзькій губернії). Виконання указу було покладено на Дмитра Михайловича Голіцина (київський губернатор 1711 – 1718 рр.). Комплектувались ці полки із «скасованных» царем п'яти піхотних полків та із синів та племінників відставних чинів південноросійських прикордонних розрядів (рейтарів, копійників, стрільців, пушкарів, воротників, затинщиків та ін.), що проживали на території Орловської, Білгородської і Севської провінцій Київської губернії, а також Воронежської, Єлецької, Тамбовської і Шацької провінцій Азовської губернії. Обидві губернії мали виставити 7000 рекрутів віком від 15 до 30 років (по 3500 осіб кожна). Брак офіцерів компенсували за рахунок «людей старых служб» (відставних чинів) Білгородської черти. Жалування на ландміліцію покладено за прикладом гарнізонних військ. Набір йшов кволо; до 15 травня вдалося набрати лише 5 905 чоловік[95, с. 126-127].

Невдовзі з Туреччиною було укладено мир і набір призупинили. Д.М.Голіцин наказав відібрати із набору солдатів колишніх скасованих полків і замінив ними гарнізонні підрозділи ряду фортець Київської провінції. Новобранців було використано на спорудженні Київської фортеці, після чого розпущено по домівках на невизначений термін. Офіцерів розпустили по домівках «до указу»[29, с. 64].

Окрім документів, що регламентували розміщення російських військ на українських землях, наявні законодавчі матеріали, що регулювали українську торгівлю та економіку в залежності від потреб російської військової системи.

Під час російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. видано два укази, які регламентували торгівлю селітрою та порохом. На початку XVIII ст. Україна була одним із головним джерел пороху для російської армії. Оскільки це стратегічний продукт, особливо в умовах війни, тому не дивно що з'явилися розпорядження такого характеру. Указ від 19 червня 1711 р. «О вывозе подрядчиков для делания пороху и привозе селитры для продажи в Москву»

забороняв експорт та продаж селітри та пороху з України окрім як Москви. На київського генерал-губернатора покладалось завдання слідкувати, аби не було контрабандної торгівлі цими товарами. При цьому, заборонялось якимось впливати на ціноутворення, чим намагалися знизити рівень невдоволення такими регулятивними мірами [15. Т4. № 2379].

В указі від 20 червня 1711 р.: «О запрещении промышленникам продавать селитру в посторонние руки, кроме пороховых подрядчиков» містилось розпорядження про продаж селітри тільки визначеним «пороховим промишленникам», основним серед яких був англійський комерсант А. Стельс [15. Т4. № 2381].

Як згадувалось вище, на початку 1712 р. продовжувалося протистояння між Османською імперією та Московським царством, однак без серйозних бойових дій. В квітні 1712 р. укладено Константинопольський мирний договір. Частково, мирна угода повторювала положення Прутського мирного договору, однак вона містила й нові положення. Стосовно українських земель, то третій пункт Константинопольського миру закріплював за Росією Лівобережну Україну разом м. Києвом. Що ж до Правобережної України та Запорожжя, то як зазначалось в джерелі: «...Царское Величество весьма руку отнимает от казаков...которые обретаются по сию сторону Днепра...и от полуострова Сечи...» [15. Т4. № 2515.]. Тобто, на відміну від Прутського трактату, тут були більш чіткі формулювання, хоча в тексті угоди і не вказувалось про підпорядкування звільнених українських земель.

Крім того в шостому пункті угоди, йшлося про зруйнування російських фортець, збудованих в пониззі Дніпра (Кам'яний Затон та ін.) [15. Т4. № 2515.].

Решта положень мирної угоди не торкались безпосередньо українців, а зокрема визначали умови виїзду на батьківщину шведського короля Карла XII, здачу росіянами Азовської фортеці та ін. До Константинопольського миру були додані також пояснень його положень під назвою «Визирское разяснение». В цьому додатку пояснювались умови мирної угоди. Що до

«українських» статей, то тут зазначалось, що турки бажали забрати в Росії всі українські землі, використовуючи нечіткість формулювань Прутського трактату. Однак росіянам вдалось відстояти право на Лівобережну Україну. При цьому, окремо наголошувалось на те що російським дипломатам вдалось не допустити внесення положення про те, що правобережні землі відходили під владу султана, як це хотіли османи. Через це в тексті мирної угоди, як згадувалось вище, і відсутня згадка про конкретний статус Правобережної України. Відмова ж від Запоріжжя пояснювалась зруйнуванням фортець Кам'яний Затон та ін., одним із основних завдань якраз і був контроль над володіннями запорізьких козаків[15. Т4. № 2515].

Положення Константинопольського миру підтверджувалися в мирній угоді укладеній між російською державою та Османською імперією 13 червня 1713 в м.Адріанопіль. Однак певні зміни все ж таки відбулись. Торкалися вони й українського питання. Зокрема, в передмові до основного тексту договору,вказувалося про приналежність Правобережної України та запорозьких козаків до Польщі та Кримського Ханства відповідно. І хоча, в статтях таке формулювання не повторювалось, ця теза була красномовною. Доля українців вирішувалася без їх згоди, а всі спроби П. Орлика та його прихильників здобути незалежність фактично провалилися.

Третій пункт Адріанопольського трактату щодо підпорядкування українських земель та розмежування кордону між Портою та Росією фактично повторював положення Константинопольського мирного договору, хоча звідти зникли згадки про поселення запорізьких козаків на р. Самарі, а вказувалося лиш про заборону будівництва поселень та містечок[15. Т.4. № 2687].

В цілому, обидва мирні договори остаточно вирішили долю українських земель, зокрема Росія закріпила свою владу над Гетьманщиною, тоді як Правобережна Україна формально стала незалежною, однак майже через рік султан дозволив зайняти її польським військам, повернувши її до складу Речі Посполитої. Зважаючи на важливість положень цих мирних угод,

вони ставали об'єктами досліджень істориків. Зокрема, дуже детально умови договорів, а також особливості та наслідки їх прийняття розглянув російський історик В. Артамонов, однак недоліками були суб'єктивність стосовно оцінки діяльності та постаті українців, що боролись проти російського панування, а також певне применшення їх ролі та впливу на події 1710 – 1713 рр. [26, с. 107 – 142]. Розглядав і джерела і український історик Т. Чухліб. Так, він згадує про відмінність положень стосовно українських земель в текстах Константинопольського та Адріанопольського мирного договорів, однак не зазначає, в чому саме вони полягали. Хоча найважливішим є те, що він розглядає ці документи саме через призму історії українського народу і вказує на їх вплив на подальшу долю українських земель [90, с. 411-412].

Одже, Україна в даній російсько-турецькій війні основному була використана як військова бази для розміщення російських військ чи забезпеченні російської армії матеріальними ресурсами. Також стала ареною для чергового протистояння між Росією і Туреччиною, що призвело до нового громадянського конфлікту та знищення людських і матеріальних ресурсів.

Розділ II. Роль та місці українських земель в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр.

Завершення попередньої російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр. значною мірою відкинуло плани Російської імперії на підкорення Північного Причорномор'я та Кримського півострова. За умовами Адріанопольського трактату Росія втратила ті територіальні здобутки, які вона отримала в останній чверті XVII ст. Відповідно, початок нової війни з Османською імперією був неминучим. Готуватись до наступу на південь російська держава розпочала ще в 1720-х рр., однак через тяжке економічне становище країни після виснажливої двадцятирічної Північної війни початок відкладався. Сюди ж додалась і політична нестабільність після смерті Петра I та початку епохи «палацових переворотів».

Тому лише в 30-х рр. XVIII ст. Росія змогла зосередитись на вирішенні «південного питання», розпочавши в 1735 р. чергову російсько-турецьку війну.

Українські землі у складі Російської імперії продовжували поступово втрачати своє автономне положення, все більше вливаючись в загальнодержавну систему. Так, в період з 1722 по 1727 замість гетьмана управління Лівобережною Україною здійснювала перша Малоросійська колегія, а на момент початку війни з турками верховну владу в Гетьманщині тримало Правління гетьманського уряду.

В цей період відбувався процес занепаду українського козацтва, що пояснювався з одного боку розвитком регулярних військ та зменшенням ролі нерегулярних військ, а з іншого економічним розоренням багатьох козацьких господарств, пов'язаним з практичною безперервною участю українських козаків у війнах, перетворенням їх на селян тощо. Все це змінило характер участі українських земель у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. Українські збройні сили перестали відігравати роль вагової бойової сили й перетворившись на допоміжні підрозділи. Значно зросла роль України в забезпеченні російської армії фінансовими та матеріальними ресурсами.

Важливе місце у планах російської влади по підготовці до захоплення Північного Причорномор'я та Криму займали українські землі, які розглядалися як багате джерело людських та матеріальних ресурсів. Відповідно, це лягло на жителів Гетьманщини та Слобідської України важким тягарем. Крім безпосередньої участі в бойових діях козацьких полків, українське населення займалося постачанням російської армії продовольства, фуражу, коней, волів, підвід та ін. Багато козаків та селян брали участь у будівництві фортифікаційних укріплень у межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Все це спростовує зауваження про те, що Північне Причорномор'я та Крим були нібито «подаровані» Україні. Насправді ж, населенню Гетьманщини та Слобожанщини довелося сплатити величезну ціну людськими життями та матеріальними ресурсами за те, щоб ці території перейшли під владу Російської імперії.

Участь Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. мала свої особливості. В цей час різко знижується боєздатність українського козацтва, що пояснювалося з одного боку розвитком регулярних військ та зменшенням ролі нерегулярних, а з іншого – економічним розоренням багатьох козацьких господарств, пов'язаним з практично безперервною участю українських козаків у війнах, перетворенням їх на селян тощо. Українські козацькі полки перестали відігравати роль вагової бойової сили й перетворилися на допоміжні частини. Як звітував в 1736 р. під час Кримського походу фельдмаршал Б. К. Мініх: «В прежние времена гетманские казаки могли выставять в поле до 100 000 человек; в 1733 г. число служащих убавлено до 30 000 и в нынешнем году до 20 000, из которых теперь 16 000 человек наряжены в крымский поход; им велено в начале апреля быть у Царицынки в полном числе, но мы уже прошли 300 верст от Царицынки, а Козаков гетманских при армии только 12 730 человек, и половина их на телегах едут, и отчасти плохолоудны, отчасти худоконны, большую часть их мы принуждены возить с собою, как мышей, которые напрасно только хлеб едят» [84, с. 1341-1342.].

Водночас значно зросла роль українських земель у забезпеченні російської армії матеріальними ресурсами. Напевно, найголовнішим питанням як під час підготовки до війни, так і протягом всього конфлікту, було забезпечення армії продовольством та фуражем.

З початком російсько-турецької війни становище населення погіршилося, оскільки кількість російських вояків розквартированих в Гетьманщині різко зросло. Так, в 1736 р. на території Лівобережжя стояло 37 полків російської армії (близько 50 тис. чол.). У 1737 р. їхня кількість зросла до 50 (близько 70 тис. чол.). Відповідно, значна частка необхідного продовольства та фуражу збиралася з українських козаків та селян.

В імператорському указі від 6 травня 1736 р., через відсутність достатньої кількості провіанту в магазинах, в Гетьманщині та території слобідських полків з кожного переписного двору мали зібрати по одній осьмачці (104,95 л.) борошна чи жита, четверту частину четверика (6,5 л.) круп та два четверика (52,4 л.) вівса. Крім того, бажаючі могли здати і більше. Збір провіанту та фуражу мав розпочатися в вересні, після закінчення збору врожаю. Також в документі, визначалися місця доставки хліба, а саме: Харків, Київ, Переволочна, Усть-Самара, Лубни, Полтава, Ізюм, Кременчук. При цьому, селяни мали самостійно доставляти зібрані хліб та крупи до цих міст [15. Т. 9. № 6948.]. Всього з українців зібрали та відправили в Крим (там стояли російські війська) понад 20 тис. чвертей зерна [23, с. 189] провіанту і фуражу і відправлено до армії в Крим. Вслід за цим почали збирати «вересневий», а згодом і «жовтневий» провіант [21, с. 145].

Але, як і в інших зборах, царський уряд разом з старшинською адміністрацією виходили за межі норм, визначених імператорським указом, що і так були досить відчутним тягарем. В серпні 1736 р. стало відомо, що генеральна старшина спільно з князем Борятинським ухвалили зі брати раніше визначеного за «іменним указом» збору ще 70 тис. «з баришком» чвертей житнього борошна, вівса та крупи Таку ухвалу викликала імператорська грамота, що прибула з повідомленням про взяття Перекопу і

подальше просування російських військ у Крим. У зв'язку з цим в грамоті вимагалось зібрати з Лівобережної України «скільки можливо» борошна та крупів [23, с. 183-184].

Додатково до цього, через необхідність забезпечити продовольством армію фельдмаршала Б. К. Мініха, козацька старшина зголосилася зібрати 40 тис. чвертей хліба[5. Т.4. с.85-86]. Подібні збори так званого «вересневого» та «жовтневого» хліба тривали до самого кінця війни.

Велика доля в системі забезпечення діючої російської армії припадала на закупівлі, які у більшості випадків мали примусовий характер. На кожний лівобережний і слобідський полк визначалася певна норма провіантних закупівель. Збирання харчів провадилося зі всіх видів маєтків: старшинських, монастирських, поміщицьких і навіть з магістратських сіл. Проте землевласник виступав як юридична особа, відповідальна за постачання продовольства своїми селянами, на яких покладався весь тягар і хлібного податку, і закупівель. Старшина міг дати свої підводи, щоб «людський» провіант завезти до магазину[5. Т.4. С.95],але продовольство збиралося не з доходів старшини, а з дворів його селян. Я.Маркович 3 вересня 1736 р. цілком відверто писав до свого слуги Клима, щоб фураж, визначений з його села Сварків, він утримав з селян[5. Т. 4. С.96]. Старшина зобов'язана була безпосередньо брати участь у постачанні хліба та іншого продовольства за грошову компенсацію. Проте доля старшинського господарства в забезпеченні російської армії провіантом була мізерною. Старшина, переконавшись, що «заплата» є лише обіцянкою, всіляко ухилялася від постачання провіанту навіть у формі закупівель. Фураж і провіант підвозилися або в магазини, або безпосередньо в армію, до місця її зосередження. Старшина прагнула возити провіант до магазинів, найближче розташованих до її маєтків, що, власне, і заохочувалося командуванням. Ще напередодні війни для діючої російської армії майже в усіх великих містах України було створено провіантні магазини. Сюди звозили провіант і фураж своїми кінями або волами і на своїх підводах селяни та представники інших

категорій населення, зобов'язаних постачати фураж і провіант російській армії у формі закупівлі. Такі магазини були в Києві, Царичанці, Лубнах, Миргороді, Переволочній, Полтаві, Харкові, Ніжині, Переяславі, Кременчуці, Усть-Самарі, Мишуриному Розі, Орлику. В них зберігалося по 250 тис. чвертей борошна. Закладали й тимчасові продовольчі склади і запасні магазини на березі Дніпра, наприклад в, 1736 р. – край Мишуриноного Рогу. Коли армія вирушала в похід, з магазинів забиралася значна кількість провіанту, і натомість вони систематично поповнювалися за рахунок щомісячних збирань, які складалися з подушного податку, закупівлі і підрядів. Фураж заготовлявся переважно для вінтер-квартируючих військ. Під час походу надії покладали здебільшого на підніжний корм[23, с. 184-185.].

Наприкінці літа 1736 р. було наказано зібрати на Лівобережній Україні і звести в Царичанку 500 тис. пудів сіна, для чого мобілізувалося 10 тис. підвід. Стародубський і Чернігівський полки, з огляду на їх віддаленість, було виключено з цього списку. Тимчасом лише на Лубенський і Ніжинський припадало заготувати і звести понад 93 тис. пудів сіна. Збирання провіанту під час війни провадилося у всіх полках. Якщо 1735 р. провіант і фураж для армії повинні були постачити лише чотири лівобережних полки (Полтавський, Миргородський, Гадяцький і Лубенський) 2, то в наступні роки – вже вся Лівобережна Україна. 1737 р. для утримання недоїмок провіанту до дев'яти полків (Київського, Переяславського, Чернігівського, Гадяцького, Ніжинського, Стародубського, Лубенського, Прилуцького та Миргородського) було відправлено дев'ять бунчукових товаришів [5. Т.4. С.87-88].

Ще одним способом вилучення продовольства та фуражу в українців стали державні закупівлі. 16 липня 1736 р. вийшов імператорський указ, в якому прописувалися норми таких закупівель. Наголошуючи на гарному врожаї хліба, російська влада наклала на українців додатковий збір провіанту та фуражу в розмірі 100 тис. чвертей жита, вівса та борошна за відповідну

оплату: борошно – 1,5 руб. за четверть, овес – 50 коп., крупа – 2 руб. Виконання указу покладалося на козацьку старшину. Оплата здійснювалася з доходів Гетьманщини та Слобожанщини. Доставляли провіант наймані перевізники. Цікавим фактом стало те, що через збір хліба в Лівобережній Україні заборонялось винокуріння, на яке місцеве жителі використовували значні запаси зерна[15. Т.9. – № 7011].

Однією з форм постачання російської армії була система маркітантства, яка особливо активно впроваджувалася в роки російсько-турецької війни. До маркітантів належали купці, які прибували з внутрішніх губерній Росії, передусім з Воронежської та Білгородської. Але, звичайно, «маркітантський корпус» поповнювався переважно за рахунок українського купецтва та міщанства. З метою заохочування маркітантам надавалися певні пільги, зокрема було наказано не брати з них мита, виняток становили лише «питейні припаси»[94, с. 100]. Регулювання цін на товари маркітантів перебувало в руках Мініха. Він запроваджував їх у відповідності з базарними цінами в Києві, з урахуванням дорожніх витрат. Ми не маємо даних про загальну кількість маркітантів при російській армії і питому вагу серед них українського елемента. Деяке уявлення про це дають, наприклад, відомості, згідно з якими при Дніпровській армії 1738 р. було 2 тис. маркітантів і 9 базарів, а 1739 р. лише при першій дивізії мініхівської армії – 430 маркітантів, у яких був 151 робітник. Свої припаси вони везли на 106 возах і 354 конях[28, с. 98].

Можна припустити, що з погляду командування, яке прагнуло будь якими засобами поповнити продовольчі запаси армії, маркітантів було, як завжди, недостатньо. Тому Мініх вдавався до насильницьких заходів і 1739 р., наприклад, зажадав примусово вислати до армії маркітантів з Києва, не приймаючи від них ніяких відмовок. Інститут маркітантів, очевидно, був зручним і вигідним для російського командування. Воно практикувало його і після війни, коли відбувалося розмежування російсько-турецьких кордонів.

Отже, як бачимо саме українські селяни змушені були забезпечувати продовольством російську армію, що призводило до розорення та зuboжіння населення.

Окрім продовольства, Україна змушена була задовольняти потреби російської армії в конях та волах. Головним джерелом поповнення кавалерійського ремонту стали обов'язкові збори коней з населення для драгунських полків, що складала основу регулярної кавалерії російської армії. Принцип, по якому проходили ці збори, був аналогічний рекрутським наборам, тобто з певної кількості населення (в різні роки вона була різною) поставлявся один кінь. Щодо українських територій, то коней збирали з двох категорій населення: священнослужителів та російських землевласників, які володіли селами в Гетьманщині чи на території Слобідської України.

Щодо духовенства, то воно спочатку підпадало під загальні умови набору. Так, згідно імператорського указу від 6 вересня 1736 р. на нього поширювалася норма – один «драгунський» кінь з 253 ревізьких душ. В наступні роки ситуація дещо змінилася. Сенатський указ від 17 березня 1737 р. визначив норму як один кінь з 284 чол. У 1738 р. число душ, з яких збирались коні, складало 200 чол.[15. Т. 9. №7048; 17, №7205, 7611].

Другою категорією населення, яка підпадала під «кінський» податок, стали російські землевласники, які володіли селами на українських теренах. Згідно сенатського указу від 6 вересня 1736 р., вони віддавали одного коня з кожних 120 дворів. Для поміщиків Слобідської України норма була один кінь з 253 чол. При цьому, землевласники з Гетьманщини віддавали коней безкоштовно, оскільки: «...они никаких Государственных податей не платят»[15. Т. 9 № 7048]. В Слобожанщині зібраних коней зараховували в якості податку в сумі 8 руб. за кожну тварину.

В 1738 р. умови зборів для російських поміщиків на українських землях змінили, зокрема указ від 3 липня 1738 р. визначив норму для здачі коней, як 50 дворів. При цьому, жодних згадок про якісь компенсації чи зарахування в якості податків не було. Таки збільшення зборів очевидно

пов'язане з надзвичайно великими втратами коней під час походів і бойових дій. Так, безпосередній учасник російсько-турецької війни 1735-1739 р. Х. Манштейн (пруський офіцер на службі в російській армії) згадував, що: «Никогда еще русская армия не теряла столько лошадей и быков»[8, с. 150].

Окрім російських поміщиків, під збори коней підпали й іноземці, що мали маєтності в Гетьманщині. Це було закріплено сенатським указом від 16 грудня 1736 р., який містив відповідь на запит Генеральної військової канцелярії про збір коней з землевласників-іноземців. В документі повідомлялося, що на них поширювалась та ж норма про збір коней, що й на росіян, які володіли українськими селами [15. Т. 10. №7125].

Крім обов'язкових зборів, для забезпечення кавалерійських полків створювали також кінські заводи. В Гетьманщині вони були організовані в Ямполі та Батурині, а також Гадячі. Для кірасирських полків заснували кінський завод поблизу Гадяча. Для цих господарств закупили 5 тис. кобил, до яких пізніше докупили 50 німецьких жеребців. Для коней збудували необхідні приміщення, а для нагляду за ними направляли 3–4 козаків, ветеринара та певне число селян. Про діяльність заводів полкова старшина мала щомісяця звітувати Генеральній військовій канцелярії, яка, в свою чергу, направляла квартальні та щорічний звіти до Військової Колегії [15. Т. 10. № 8168, № 8252].

Для поліпшення місцевої породи коней завезли породистих жеребців з Аравії, Іспанії, Сілезії. 1739 р. було закуплено 5 тис. кобил «одноколірних, темних мастей». їх розподілили між окремими лівобережними полками, з урахуванням кількості населення, для створення заводів. Передбачалося, що на кожному заводі буде не менше 200 кобил. Пропонувалося також додатково закупити 20 жеребців української або німецької породи.

1738 р. за наказом Мініха було описано і взято на облік всі кінні заводи старшин. При цьому категорично заборонялося вивезення українських кобил за кордон. 19 листопада 1739 р. Генеральна військова канцелярія отримала

наказ від царського уряду про те, щоб з усіх кінних заводів Лівобережної та Слобідської України, у тому числі й тих, що належать монастирям, відібрати: «кобил різношерстих і різношерсто-білогривих»[5. Т.4, с. 178]. Через два місяці, 25 грудня 1739 р., аналогічний наказ надійшов київському генерал-губернаторові Леонтьєву, від якого вимагалось вибрати для царських стаєнь: «кобилиць молдавських і буджацьких за показними прикметами». На допомогу Леонтьєву у цій справі призначалися лубенський полковник Апостол і генеральний старшина Михайло Скоропадський, якого пізніше було замінено Остроградським. На Україні створювалися також спеціальні кінні заводи, які належали царському урядові. З цією метою наприкінці 1739 р. у всіх лівобережних полках було описано хутори, угіддя та череди. На базі найбільш придатних із них і заснували царські кінні заводи. Маркович повідомляв, що в Лукомській сотні Лубенського полку над річкою Кривухою з цією метою було закладено два хутори[5. Т. 4. С. 294.]. Кінні заводи на Україні під час війни забезпечували кінним складом майже всю російську кавалерію. Після закінчення війни вони продовжували залишатися джерелом для поповнення кінноти російської армії і царських конюшень. Особливу роль у постачанні російській армії породистих коней відіграла Запорізька Січ. Дуже характерним у цьому плані є лист київського генерал-губернатора Леонтьєва до кошового отамана Якіма Ігнат'єва. Леонтьєв писав з Києва 26 липня 1744 року: «Мне ныне весьма потребны хорошие сходами лошади, небольшого роста, статные, однако притом и не очень были б малые». Через те він прохав, якщо таких коней «у вас или где возможно в зимовниках у кого сыскать, то купя двух лошадей, ко мне прислать с нарочным посланным при сем немедленно, а для смотрения их придают к нему еще козаков, сколько по рассуждению вашему надлежит, и о цене оных ко мне отписать, почему к вам деньги пришлю в самой скорости неотложно»[5. Т.4. С. 185].

Але не минула України під час війни і мобілізація коней за плату, що, як завжди, була примусовою і нерідко перетворювалася на безповоротні

збирання внаслідок нестачі належних коштів та зловживань царських офіцерів. Оскільки закупівля коней у Казані, в низових містах – у донських козаків, а також у калмиків не забезпечувала повного комплекту кінного складу, почали закуповувати їх на Україні. Для цього споряджалися спеціальні комісіонери на ярмарки, наприклад, до Царичанки. Рядовому козацтву нічого було продавати – кожен козак мав з'явитися до війська з двома кіньми. Але і старшина, що володіла великими табунами, всіляко ухилялася від постачання, не знаходячи в ньому для себе вигоди. Тому російське командування переходило просто до примусового збирання коней. Закуповувалися стройові коні для драгунських полків і «під'йомні» – для драгунських і піхотних та для артилерії. 1736 р. драгунський кінь коштував 18 крб., «під'йомний» – 8 [30, с. 188-189.]. Старшина всіляко намагалася відкупитися грішми, дарма що російським офіцерам, збирачам коней, категорично заборонялося брати їх замість коней. В 1739 р., коли затримувалося прибуття коней з російських губерній, що зволікало відкриттю кампанії, Мініх розпорядився брати коней для доукомплектування кінного складу його армії в слобідських полках. Таким чином було отримано 916 коней. В армію Лассі Слобожанщина поставила 13133 коней.

Внаслідок цього на 18 травня з усіх слобідських полків було зібрано 14149 коней: з них Ізюмський полк поставив 5370, Ахтирський – 2791, Сумський – 2400 і т. д. [30, с.54-55; с. 179-180.]. Не менш безцеремонно поповнювався Мініхом нестаток у кінному складі і за рахунок Лівобережної України. Фуражування коней кавалерійських полків на зимових квартирах теж в основному лягало на плечі нижчих верств українського населення. Крім цього, до всіх слобідських і лівобережних полків направлялися навесні на «прокорм» кобили. Так, 1739 р. 149 кобил було направлено в Прилуцький полк. Амуніція для мобілізованих на Україні коней також утримувалася з українського населення. «Кінські убори та припаси» – сідла, хомути, шкребниці, вуздечки, попони, коси для косіння сіна тощо – мали постачатися з Москви. Проте досвід кожної кампанії війни довів, що цього не

завжди досягалося. Тоді видавався імператорський указ про закупівлю кінської амуніції на Лівобережній і Слобідській Україні[4. Т. VII, с. 536.]. Ця закупівля насправді часто ставала безповоротним збором з селян та міщан. Лише з Чернігівського полку за розподілом Генеральної військової канцелярії протягом квітня-травня 1739 р. на міщанських і селянських возах було доставлено: «попон з підв'язками, хомутів, вуздечок і недоузdkів по 415 кожного, сідел та шкребниць – по 233, кіс – 49»[5. Т. IV. С. 179.]. До всього цього слід додати, що на Україні під час війни російськими полками, які стояли на зимових квартирах, провадилася стихійна, поза будь-яким обліком мобілізація коней. Це особливо сильно проявлялося під час наближення ворога до кордонів або під час маршу російських військ до пункту зосередження, коли коні потрібні були для транспортних робіт тощо. Не меншою бідою для українського населення було постачання коней царським сановникам та вищим офіцерам, які проїздили через Україну: «Тепер тут [в] Глухове великая трудность делается в забирании и захватывании коней переезджающими великороссийскими разными персонами, которые з Москвы к армии простуют»[5. Т. IV. С. 179.], – записав у своєму щоденникові Маркович. 25 березня 1738 р. Російське командування намагалось впорядкувати це незаконне відбирання коней. Вимагалось, щоб офіцери давали населенню в таких випадках розписки, коней не завозили на далеку відстань і міняли їх від містечка до містечка. Створювалися навіть постійні пошти, на яких стояли коні для перевезення кур'єрів. Поштарі самі постачали коней, отримували грошову платню та харчове забезпечення. Ця стихійна мобілізація коней провадилася за рахунок головним чином селян, підпомічників і навіть виборних козаків, що негативно впливало на бойові якості козацького війська. Вже по закінченню війни Генеральною військовою канцелярією було зроблено спробу врахувати всіх цих узятих коней і, очевидно, домогтися відшкодування грошми. За указом Генеральної військової канцелярії було здійснено збирання докладних відомостей, в яких відзначалися імена та соціальна приналежність тих, у кого були забрані коні

(посполитий, підсусідок, козак, або «сам владелец», мається на увазі поміщик, старшина), ураховувалася кількість та вартість забраних коней, наявність квитанцій, питання оплати їх, фіксувалася дата мобілізації та ім'я офіцера, що її здійснював, а також назва полку, до якого він належав, і т. д. За указом полкової канцелярії запити розсилалися до всіх сотень, магістратів, волостей, а в сотнях – до всіх сіл[5. Т. IV. С. 179]. Отже з викладеного матеріалу можна скласти уявлення, в який спосіб відбувалася стихійна мобілізація коней з території України.

Ще одним тяжкою повинністю для українців стали реквізиції волів. Російське військове командування надавало важливого значення українським волам: по-перше, як тягловій силі, яку було вигідніше утримувати ніж коней (воли не потребували вівса), по-друге – джерело м'яса для особового складу армії.

Щороку з 1735 по 1739 рр. від українські землі мали постачати 70–80 тис. волів. Основним методом їх отримання став викуп. Однак, як це було із закупівлею продовольства, коштів на необхідну кількість волів в державному бюджеті не вистачало. Відповідно частина волів бралася в борг по квитанціям. Так, в 1737 р. російська влада виділила коштів на закупівлю лише 45 тис. волів, за решту мали гроші повернути пізніше [23, с. 196]. Головними постачальниками волів ставали рядові козаки, селяни та міщани. Козацька старшина намагалася уникнути цієї повинності, перекладаючи її на своїх підданих.

З 1736 р. на законодавчому рівні українцям заборонили продавати волів закордон. Заборона тривала до 1739 р., тобто до закінчення війни[64, с. 118]. Окрім обов'язкових закупівель, російські офіцери мобілізували валки волів для перевезення різноманітних вантажів (насамперед продовольства) із магазинів до місця дислокації армії. В 1737 р. з цією метою в населення Гетьманщини та Слобідської України вилучили 28 тис. пар волів. В 1738 р. з лівобережних полків зібрали 23 тис. пар волів. Наступного року російське командування поставило завдання зібрати ще 22 тис. пар волів [23, с. 197].

Проблемою було те, що дуже часто ці воли не поверталися власникам. Це дуже боляче вдарило по українським селянам і козакам, господарства яких масово розорювалися.

Загалом вважалося, що збирання волів повинне провадитися у формі закупівлі. 1737 р. Борятинський на закупівлю волів для м'яса отримав 15 тис. крб. з казни, витративши з цією ж метою певну суму також з військового скарбу та з числа зборів на Україні. На початку 1738 р. для закупівлі волів на Україні з Петербургу в Глухів було привезено 300 тис. крб. З них 100 тис. крб. виділялося на проведення закупівельних операцій в слобідських полках[5. Т. IV. С. 175-176.]. Судячи з даних щоденника генерального старшини Марковича, який дуже ретельно записував свої витрати і прибутки, вартість вола, проданого для російської армії 1737 р., коливалася від 3 до 4 крб., незалежно від того, був він власністю старшин чи їхніх селян. Така ж ціна на волів була і на Слобідській Україні. Таким чином, на гроші, відпущені на закупівлю волів 1738 р., можна було придбати не більше 45 тис. волів[5. Т. IV. С. 127, 187-188]. Решту влада брала в борг, видаючи замість грошей квитанції та розписки. При цьому власники волів через «публікацію» оповіщалися, що з казни вони обов'язково одержать за них «заплату». Щоправда, гроші передбачалося виплачувати в основному після війни. Збирання волів «під розписку» під час війни набуло таких розмірів, що запроваджувалися спеціальні книги для запису взятої в борг худоби. Збирання волів провадилося серед міського населення, а також серед тієї частини козацтва, яка не брала безпосередньої участі у війні. Воли купувалися і в старшини, але головними постачальниками їх були, звичайно, залежні селяни цієї старшини. Перед командуванням російської армії старшини виступали переважно як юридичні особи, розподіляючи необхідну для постачання кількість волів серед своїх селян. Так, Маркович записував в своєму щоденникові від 1737 і 1738 рр., що в армію було взято два його воли загальною ціною 7 крб. і шість «у людей» ціною 19 крб. 65 коп.[5. Т. IV. С. 127, 187-188].

Таким же чином 1739 р. в Стародубському полку з бунчукових і «знатнейших» товаришів збирали по 15 волів, з сотників – по 10, із значкових товаришів – по 4.

Головне командування російської армії визначало загальну кількість волів, яку мали поставити Лівобережна і Слобідська Україна за даної кампанії. Як завжди, Лівобережна Україна забезпечувала армію Мініха, а Слобідська – армію Лассі. При цьому слід враховувати, що волів збирали не лише для провіантської валки і артилерії та закуповували на заріз, але й мобілізували тимчасово для перевезення продовольчих запасів з магазинів до місця перебування армії. Так, 1737 р. для провіантної валки та артилерії російської армії на Лівобережній Україні збиралося 22 тис. пар волів, з іншою метою – ще 14642 пари, отже всього 73284 воли Слобідська Україна мала постачати 14 тис. пар волів з возами [45, с. 163].

1738 р. Лівобережна Україна давала для армії Мініха 23 тис. пар волів, а Слобідська – для армії Лассі – 12 тис. В 1739 р. Лівобережна Україна знову збирала 22 тис. пар. Мініхові для його похідного провіантного магазину потрібно було 15535 пар волів, для облогової та польової артилерії – 3 тис. До цього числа не ввійшли воли, мобілізовані для полкових валок. Лассі зажадав 18 тис. пар волів, вважаючи, що 8 тис. пар можна взяти з числа тих, які 1738 р. по закінченню кампанії були віддані на прогонування. Незважаючи на неодноразове відкладання термінів вирушення в похід, Мініх так і недоодержав 3 тис. пар волів, а Лассі – 5 тис. При цьому значний відсоток волів був настільки слабосильним, що став непридатним для користування. Наприклад, із зібраних 13872 пар волів для армії Лассі 7406 пар були непридатними [45, с. 163].

Визначену російським командуванням кількість волів Генеральна військова канцелярія розподілила по полках, а полкові канцелярії – по сотнях. Сотенні канцелярії визначали вже конкретних власників з точною вказівкою кількості голів худоби, яку вони мали постачити. Так, 1737 р. на Ніжинський полк було накладено зібрати 31 тис. волів (з 73284), на одну

лише Глухівську сотню – 726 пар. У Марковича було описано 10 волів з двох хуторів. На Стародубський полк 1739 р. дісталоя 355 пар. Загальний нагляд за збиранням волів на Україні здійснювали представники вищого російського командування, найчастіше – командуючий Українською дивізією, який, щоправда, передовіряв це доручення своєму помічникові. Наприклад, Румянцев доручив контроль за збиранням волів майорові Шипову. На допомогу російському командуванню Генеральна військова канцелярія виділяла бунчукових товаришів. В 1738 р. надіслані з Петербурга для закупівлі волів на Лівобережній Україні 200 тис. крб. було вручено на зберігання бунчуковим товаришам Михайлові Скоропадському, Петрові Волкевичу та Хведорові Шираю. Для збирання волів безпосередньо в полках і сотнях Генеральна військова канцелярія споряджала бунчукових та значкових товаришів, які разом з російськими офіцерами, відправленими туди, організовували мобілізацію тяглової сили на місцях. В Глухівській сотні мобілізацію здійснювали бунчуковий товариш Степан Лазаревич і російський прапорщик, в сотнях Пирятинській, Городинській і Чорноуській – поручик Сибірського піхотного полку Семен Ханіков. Мобілізація волів починалася з купівлі в борг, яка провадилася задовго до початку кампанії. Воли бралися на облік, але деякий час залишалися у господарів. Сотенна старшина зобов'язана була слідкувати, щоб записані воли відгодовувалися власниками, але не використовувалися на важких роботах і не були далеко відправлені. На перший сигнал їх треба було прислати до місця зосередження армії [45, с. 166-168].

Важко з'ясувати, який відсоток волів повертався до власників по закінченню кампанії. Можна уявити, що він був дуже незначним, тому що опис і збирання волів щороку починалися заново. Волів, які збереглися, повертали власникам лише на зимівлю, забороняючи використовувати їх на виснажливих роботах. Царський уряд запевняв населення, що за зібраних заново волів, як і за тих, що були мобілізовані у попередні роки, власники одержать плату. 1739 р. від попередньої кампанії залишилося кілька тисяч

голів тягла, і Мініх наказав заздалегідь описати абсолютно всіх волів, придатних до транспортування вантажів. Таким чином, було взято на облік весь живий інвентар [30, с. 56]. Волів описували тільки тих, що були «в шерсті і літах», відбирали здорових і «придатних до служби», прагнучи, згідно з інструкцією, обходити «худих і старих». Зрозуміло, цієї інструкції не завжди дотримувалися, особливо стосовно волів тимчасової мобілізації. Не раз вже згадуваний Маркович нотує у щоденникові від 20 квітня 1737 р., що на його хуторі Криворудському забрано і до цього часу не повернуто не лише старих волів, але й неуків, тобто молодняк[5. Т.IV. С. 128, 225]. Облік опису волів провадився не тільки в полкових канцеляріях, де зберігалися «описні книги», за якими і здійснювалося збирання. Було запроваджено також централізований облік цих зборів. Комісари надавали відомості до полкових канцелярій, а звіди вони доходили до військово-похідної канцелярії Мініха, де складалася вже загальна відомість. Наказ про перепровадження описаних волів на відповідний пункт завжди віддавався одночасно з наказом про вирушення козацьких полків «на рандеу». Для супроводження зібраних волів визначався один сотенний старшина і один значковий товариш. Збирання волів провадилося з великими труднощами, перешкодами та затримками і перетворювалося на тяжку подать для населення України. Вимагалось такої величезної кількості худоби, яка перевищувала економічні спроможності відповідних груп українського населення. Внаслідок цього особливо сільське господарство неухильно руйнувалося. Тим більше, що під виглядом закупівель часто провадилися, по суті, збори без будь-якої оплати. Тягар цієї «волової податі» для трудящого українського населення посилювався численними фактами сваволі з боку полкової і сотенної старшини. Присланих коштів і так не вистачало для оплати всієї кількості описуваної худоби, а при цьому великий відсоток їх затримувався у руках офіцерів і старшин, які належали до складу комісій з опису та збирання волів. Зловживання членів комісій виявлялися і в тому, що гроші за мобілізовану худобу виплачувалися насамперед старшині. На першому етапі війни

старшина добре заробила на постачанні худоби. Особливо це стосується степових полків, де старшина мала величезні табуни коней і череди волів на випасі. Отже, спочатку війна певною мірою сприяла зростанню товарного старшинського господарства. Однак пізніше і для значного відсотку старшини мобілізація волів перетворилася на безоплатне збирання. А на торгівлю худобою всередині країни і за кордоном царським урядом було накладено вето. 1736 р. харківський полковник Тевяшов отримав розпорядження з Комісії слобідських полків про заборону всім «промисленникам» і скупникам продавати велику рогату худобу та овець за кордон (до Гданська та інших міст) і зобов'язання направляти їх для продажу до Петербурга, Москви і далі в глиб Росії. Це мотивувалося тим, що худоба необхідна для російської армії. Оскільки кількість зібраних волів завжди була меншою від кількості записаних. Тому козацькі власті давали розпорядження, щоб решта покривалася за рахунок додаткового збору у старшини, а, отже, в першу чергу у її залежних селян, а також у «обивателів», тобто міщан. В цьому разі збирання мало вже відверто примусовий характер. Українська старшина і російські поміщики особисто йшли на таку примусову задачу лише у крайньому випадку, коли вже нічого було брати у селян, міщан та козаків. 15 травня 1738 р. з Петербурга Румянцеву надійшла вказівка: «А волов, чего б у украинских обывателей, у посполства и иных нижняго чина указаное число не доставало, то и у самих владельцев, малороссиян и великороссийских, не обходя никого, сполна добрать и отправить надлежит»[45, с.167.].

В останній рік війни становище з тягловою силою в російській армії настільки загострилося, що командування вже і зі старшиною не дуже церемонилося. Привілейована частина козацтва ладна була замість волів, дати гроші. Однак це було неприйнятним для командування російської армії, оскільки викликало додаткові труднощі щодо організації закупівлі худоби. У відповідь на заяву того або іншого старшини про те, що такої кількості волів у нього нема, від нього вимагали, щоб він закупив їх «у степових місцях». І

коли старшина відмовлявся від такої закупівлі, мотивуючи це своїм перебуванням у поході, йому пропонувалося послати у степові місця «нарочних». Щоправда, захищаючи інтереси привілейованої частини козацтва, військові власті не бажали допустити зубожіння її менш забезпеченого прошарку. У зв'язку з цим полковим і сотенним властям пояснювалося, що з тих «чиновників», які «за убожеством» певного числа волів дати не можуть, і не вимагати їх [45, с. 167.].

Таким чином, окремі райони, особливо південні, на кінець війни виявилися дуже розореними. Селяни, міщани, козаки не в змозі були постачити належної кількості волів для перевезення армійського провіанту протягом усього походу. А з них ще вимагали тимчасово дати тягло та підводи для перевезення зібраного на Україні провіанту до місця зосередження російських військ.

Низка законодавчих актів регулювала питання винокуріння, на яке, як зазначалось вище, використовувалось значна кількість зерна. Зрозуміло, що повністю заборонити виробництво алкогольних напоїв влада була не в змозі.

Через це держава намагалась хоча б впорядкувати його виготовлення, що б не поставити під загрозу забезпечення армії продовольством та фуражем. Окремі укази дозволяли винокуріння лише після збору необхідного для війська провіанту. Зокрема, така норма прописувалась в імператорській резолюції на доповідь Сенату від 14 грудня 1736 р.: «О возобновлении винокурения в тех местах Малороссии, из которых положенное число провианта в магазины сполна поставлено», резолюції Кабінету Міністрів від 28 жовтня 1737 р.: «О дозволеннии курить вино имеющим винокуренные заводы в Белгородской и Воронежской Губерниях» та іменному указі від 7 квітня 1738 р. «О запрещении курить вино в Провинциях, с которых, для продовольствия войск, положено собрать в зачет подушных денег, провиант натурою». В цілому, у всіх названих документах повторювалась одна й та ж норма [15. Т.10. № 7122, № 7418, № 7569].

В резолюції від 28 жовтня 1737 р., окрім розпоряджень по контролю за винокурінням, містилось розпорядження про якнайшвидше виконання норм по збору провіанту: «в Малороссийскую Войсковую Канцелярию накрепчайше подтверждено, чтоб по преждепосланным из Сената указам, в Украинские магазины с обывателей по нарядам провиант собран был сполна, в самой крайне скорости» [15. Т.10. № 7418].

Крім того в іменному указі від 26 листопада 1737 р. прописувалася норма про використання не більше як третини зерна на винокуріння. За порушення указу весь вироблений алкоголь конфісковували, а на порушник накладали штраф [15. Т.10. № 7451].

Остаточна заборона на виробництво алкоголю була знята резолюцією Кабінету Міністрів від 7 жовтня 1738 р.: «Об уничтожении запрещения курить вино в Воронежской и Белгородской Губерниях, в Малороссии и в Слободских полках» та іменному указі від 8 січня 1739 р.: «О запрещении казакам, впредь до указа, продавать и с другими укреплять земли», тобто на завершальному етапі війни, коли основні бойові дії вже завершилися. В резолюції повідомлялося про гарний врожай на українських землях та відсутність гострої необхідності в продовольстві, що давало змогу відновити винокуріння в довоєнному масштабі [15. Т.10. № 7764].

В указі від 8 січня підтверджувалося скасування заборони, при цьому однією з причин називалися втрати державного бюджету через заборону виробництва алкоголю [15. Т.10. № 772].

Імператорський указ від 16 грудня 1736 р.: «О перевозе провианта из Харьковского и из Лубенского магазинов в Изюмский и в Кременчугский, на обывательских подводах, с платою по деньге на версту» визначав умови перевезення провіанту та фуражу. Зокрема, необхідно було перевезти із Ізюмського магазину в Харківський 30 тис. четвертей борошна і відповідно із Лубенського в Кременчуцький 20 тис. четвертей борошна. Крім того, мала бути перевезена необхідна кількість круп. Це мали виконувати наймані перевізники.

Якщо ж таких не було, то перевезення хліба за визначену плату покладалось на місцеве населення [15. Т.10. № 7126].

Окрім цього Україна виступала в якості тилової бази під час бойових дій. Крім того, саме на період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. припало будівництво Української лінії та формування ландміліцейських військ, що мало безпосереднє відношення і до українців.

Також на сьогодні обліковано ряд документів, які розкривають історію лівобережного козацтва та один документ, що стосується слобідських козацьких полків.

Один із документів стосується регулювання процесу закріпачення наддніпрянських козаків. Характерною рисою становища лівобережного козацтва в середині 30-х рр.. XVIII ст. стало його поступове закріпачення старшиною. Цей процес пришвидшувався тим, що в цей період багато козацьких господарств занепали і зuboжили, що давало змогу старшині захоплювати землі та переводити козаків в посполиті. Російська влада до цього процесу ставилась неоднозначно. З одного боку вона дозволяла землевласникам змушувати до панщини тих козаків, якщо вони продавали свою землю та залишались на ній жити [23, с. 23].

З іншого, влада, особливо в період війни, намагалася зберегти боєздатність українського козацтва. Тому періодично видавались укази, що забороняли чи обмежували закріпачення козаків. Один з таких документів, опубліковано в ПСЗ. Він був виданий 7 березня 1738 р. [15. Т.10. № 7528].

Суть указу полягала в забороні на утримання в залежності козаків, яких необхідно було повернути до козацької служби. Самим же козакам надавалось право звертатись до суду, якщо старшина не буди виконувати вказане розпорядження. Сам указ був реакцією на так званий «пошук козацтва», коли переведені насильно в стан посполитих козаки намагались повернутись в попереднє положення. Такі випадки наводиться і в джерелі. Зокрема, вказується про розгляд звернення козаків Глухівського сотні Ніжинського полку Михайла та Єстіфея Сергієнків. Вони скаржились на

генерального обозного Я. Лизогуба за: «за присвоение их в подданство и в недопущении к службе Ея Императорскаго Величества и в сильном завладении пашенною их землею, всякими угоды и грунтами»[15. Т.10. № 7528 Крім того, брати Сергієнки повідомляли про аналогічні зловживання брата Я. Лизогуба, Андрія, колишнього глухівського сотника С.Уманця, підскарбія А. Маркова. Як результат, скаргу козаків задовольнили і їх повернули в колишнє становище. Крім того, результатом цього випадку стало видання указу, який забороняв закріпачувати козаків[15. Т.10. № 7528].

В цілому, цей документ висвітлює досить цікаву сторінку з історії українського козацтва в 30-х рр. Зокрема, розкриває процес поступового закріпачення рядових козаків і їх намагання боротись з цим явищем. Хоча в цей період, особливо після початку війни з Туреччиною, козаки нерідко самі переходили в стан посполитих, аби не йти на війну [78, с. 39-40].

Це джерело показує, що козацька служба все ще залишалась привабливою, оскільки задля її збереження брати Сергієнки звертались до найвищих органів влади. З іншого боку, цей указ демонстрував бажання російської держави зберегти боєздатність лівобережних козацьких полків. Це в свою чергу свідчить про те, що українське козацтво продовжувало залишатись серйозною бойовою силою, без якої російське командування не бачило реальним завоювання Північного Причорномор'я та Криму.

Незважаючи на свою в, указ про заборону закріпачення козацтва чомусь практично не використовується вченими, що досліджували історію козацтва в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр.. Так, О. Апанович досить детально розглянувши процес перетворення козаків на залежних селян не згадала ні про цей документ, ні про умови його появи [23, с. 20-27].

Сучасний дослідник О. Репан, в своїй праці присвяченій участі лівобережного козацтва в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр., використав справу братів Сергієнків, як приклад боротьби козаків за свої права, однак також не згадав про указ від 7 березня 1738 р. Тому необхідне залучення цього документу до наукового обігу, що дасть змогу більш повно

розкрити історію українського козацтва в першій половині XVIII ст. [79, с. 18-30].

Іменний указ від 16 листопада 1736 р. виданий генерал-лейтенанту І. Барятинському, стосувався питання озброєння козаків лівобережних полків, зокрема вогнепальної зброї та артилерії. В ньому містилось розпорядження про виробництво на Тульських збройних заводах десяти тисяч рушниць для «казаков Малороссийских полков». Слід зазначити, що на 1730-ті рр. основним джерелом вогнепальної зброї для українських козацьких полків стали саме російські підприємства, оскільки в Україні зброя хоча і виготовлялась, однак рівень виробництва не міг забезпечити потреб козаків, особливо під час війни. Крім того в цей період проводилася масштабна реформа лівобережного козацтва, розділивши його на виборних та підпомічників. Одним із аспектів цієї реформи стало переозброєння козацьких полків, що очевидно і було однією з причин появи розпорядження про виготовлення такої кількості рушниць (фактично для половини всіх виборних козаків). В джерелі не вказувалися конкретні терміни замовлення, а контроль на виконанням покладался на І. Барятинського. Задля цього він мав контактувати з Артилерійською канцелярією, яка безпосередньо курувала виробництво вогнепальної зброї в Російській імперії [15. Т.9. № 7100].

Взагалі, переозброєння козаків тривало до 1749 р. Протягом цього періоду було роздано біля 20 тис. рушниць [52, с. 520].

Повільність виконання розпоряджень указу швидше всього пов'язане із завантаженістю Тульських заводів, які забезпечували вогнепальною зброєю всі регулярні частини та гарнізони російської армії, на що і зосереджувались всі ресурси [52, с. 520]. Відповідно виготовлення зброї для іррегулярних частин, в тому числі і для українських козаків було другорядним завданням. Це ще раз демонструє зниження ролі козацьких військ у російській військовій системі. Таким чином, наявність розпорядження в джерелі демонструє турботу влади про боєздатність козацьких полків. Водночас, реальні наслідки указу свідчать про дещо протилежну ситуацію.

Крім ручної зброї, в документі згадувалося і про козацьку артилерію. Зокрема, І. Барятинському ставилось завдання проконтролювати утримання гармат в належному стані та провести, в разі необхідності, ремонтні роботи. Тут же вказувалось про необхідність виготовити для козацьких полків (в цьому випадку як лівобережних, так і слобідських) пороху «фузейного 2,000, пушечного 2,000 и того 4,000 пудов». Як і у випадку із рушницями, виконання розпорядження покладалось на Артилерійську канцелярію [15. Т.9. № 7100].

При цьому, на відміну від вогнепальної зброї, порох вироблявся на території України. Однак сумнівно, що означена кількість пороху мала бути виготовлена саме на українських заводах, оскільки за підрахунками О. Апанович, за п'ять років (очевидно, мається на увазі період російсько-турецької війни 1735 – 1739 р.) на порохових заводах підпорядкованих Генеральній військовій канцелярії виготовили 3 тис. пудів пороху [23, с. 88].

Тому, враховуючи рівень уваги держави до забезпечення козацьких полків, продемонстрований у випадку з рушницями, малоімовірно що розпорядження, вміщене в указі було виконано в повному об'ємі.

Щодо пороху, то Гетьманщина була одним із основних джерел селітри, з якої виготовлявся його виготовляли, а також одним із центрів виробництва самого пороху [32, с. 96.]. Крім того початок війни змушував державу слідкувати за достатнім рівнем виробництва цього стратегічного продукту. Тому не дивна поява законодавчих актів, що регулювали його виготовлення та забезпечення ним козацьких полків.

Умови забезпечення козацьких полків порохом визначилося ще в двох указах від 11 січня 1736 та 7 грудня 1738 р. Вони регулювали виробництво пороху в Гетьманщині та Слобожанщині. В першому указі повідомлялося про розпорядження виробляти пороз: «в Малой России при Генеральной Артиллерии при Генеральной Артиллерии, а в одном полку, где запотребно усмотрите» для забезпечення козаків та артилерії. Вироблений порох, за

вимогою старшини, мав за відповідну плату, правда яку саме не повідомлялось, розповсюджуватися серед козаків [15. Т. 9. № 6888.].

Іменний указ від 7 грудня 1738 р.: «Об учреждении в Малороссии и в Слободских полках пороховых заводов», як видно з назви документу, містив розпорядження щодо організації виробництва пороху на українських землях.

Видання документу, зокрема, обґрунтовувалося необхідністю виконання указу, виданого 14 лютого 1736 р. про виготовлення пороху для українських козаків. Однак очевидно в ньому, містилась такі ж положення, що й в іменному указі від 17 листопада 1736 р., який розглядався вище та містив розпорядження про виробництво 4 тис. пудів пороху. Згідно тексту документу, в Гетьманщині та Слобожанщині засновувалося по одному пороховому заводі. При цьому, в Лівобережній Україні його мали заснувати на базі підприємства, що вже виробляло порох і належало Генеральній Військовій Канцелярії. Російську владу зокрема привабила відносно низька собівартість виробництва пороху та його відмінні якості. Як відзначалось в указі: «оный порох напротив Московскаго весьма сильнее» [15. Т. 10. № 7130].

Вироблений порох мав використовуватися лише на потреби козаків слобідських та лівобережних полків. Продаж приватним особам заборонявся. Надлишки мали відправлятися до: «Киевской и про чия Украинские крепости». При цьому наголошувалося, на забороні тримати надлишкові запаси пороху на самих підприємствах [15. Т. 9. № 6888].

В сенатському указі від 23 грудня 1736 р.: «О порядке сношения Генеральной Войсковой 0 и Канцелярии Малороссийских дел со всеми Присутственными местами» прописувалися особливості діловодства між органами, що здійснювали управління Гетьманщиною – Правлінням гетьманського уряду, Генеральною Військовою Канцелярією та Канцелярією з малоросійських справ при Сенаті, а також з іншими загальнодержавними органами (Колегіями, Святійшими Синодом тощо). Зокрема, в указі вказувалося, що листування Генеральної Військової

Канцелярії з Колегіями чи Канцеляріями мало відбуватись промеморіями (різновид документів, якими обмінювались інстанції одного рівня) [15. Т. 9. № 7130.225].

Іменний указ від 5 квітня 1739 р.: «Об отдаче в Малороссийских городах денежных, провиантских и прочих доходов на откуп» на перший погляд, виходячи з назви, жодним чином не стосується військової історії. Однак зміст документу свідчить про протилежне. Так, в цьому законодавчому акті міститься розпорядження про перевід з-під Риги команди українських козаків, які були: «обучены военной экзерции» назад в Гетьманщину. На очільника Правління гетьманського уряді О. І. Румянцева покладалось завдання, разом з головнокомандувачем російськими військами Б. Мініхом, визначити долю цього загону (відправити їх в драгунський чи гусарський полки, або тримати в якості окремої команди для особливих доручень) [15. Т. 10. № 7792].

Оскільки, війна з турками, ще тривала, то очевидно цей козацький загін взяв участь в кампанії 1739 р. Більш точної інформації не має, оскільки в відсутні матеріали, в яких би містилася інформація про долю цього козацького підрозділу. Не згадують про це і дослідники, зокрема відсутня інформація про цей загін в працях О. Апанович та О. Репана, які детально розглянули історію лівобережного козацтва в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.

В XVIII ст. Російська імперія, в контексті воєнного протистояння з Оттоманською Портою, реалізувала грандіозний воєнно-інженерний проект – мережу укріплень між р. Дніпро та Сіверський Дінець, що отримала назву Українська лінія. Укріплені лінії, в тому числі на українських землях, будувалися і раніше. Так, в другій половині XVII ст. була збудована Ізюмська лінія, яка прикривала Слобожанщину.

Однак Українська лінія представляла нове слово в фортифікаційному будівництві Російської держави, насамперед через залучення передового

досвіду європейських військових інженерів, наприклад француза Себаст'єна Вобана та відрізнялась масштабом свого будівництва [56, с. 64 – 68].

В історичній науці ведуться дискусії стосовно ефективності та реального військового значення Української лінії, однак не підлягають сумніву наслідки будівництва системи укріплень для колонізації, заселення та, відповідно, формування етнічного складу Центральної та Південної України [74, с. 5 – 6].

Одним з найповніших комплексів джерел з історії Української лінії є ПСЗ. Всього виявлено 22 документи з історії Української лінії в першій третині XVIII ст. При цьому, усіх джерел ПСЗ з цієї тематики значно більше, однак вони виходять за хронологічні рамки дослідження. Тому тут будуть розглянуті документи до середини 40-х рр., тоді як решта будуть проаналізовані при розгляді матеріалів ПСЗ з історії російсько-турецьких війн 1768 – 1774 рр.

Виявлені документи можна розділити на декілька тематичних груп: 1) будівництво та ремонт фортець та укріплень; 2) залучення українського населення до фортифікаційних робіт; 3) поселення ландміліції та однодворців при Українській лінії; 4) військово-адміністративне підпорядкування укріплень та штати фортець Української лінії.

До першої групи джерел відносяться документи, в яких присутні розпорядження по будівництву чи ремонту Української лінії. Початок робіт по зведенню укріплень було оголошено в інструкції, виданій генерал-майорам російської армії О. І. Тараканову та А. Де-Бриньї 5 січня 1731 р. Хоча про плани створення системи укріплень між на півдні України згадувалось в наказі Військової колегії генерал-майору А. Де-Бриньї від 30 червня 1730 р. [48, с. 8]., саме в названій інструкції містилось розпорядження про початок будівництва. В ній визначили місце розташування майбутніх фортець: «от Днепра по Арели и Берестовой и между Берестовой до Донца, где быть линии, также и по Северскому Донцу до казачьих Донских городков...», тобто лінія мала розташовуватись від р. Дніпро до р. Лугані і

мала прикривати як Гетьманщину, так і Слобожанщину [15. Т.8. № 5673]. Однак через початок в 1735 р. війни з турками, виконати заплановане не вдалось і будівництво в основному велось в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця [74, с. 28].

Крім того в документі визначалися умови поселення в майбутніх фортецях українських ландміліцейських полків. Крім поселення власне військових, в інструкції висловлювалось заохочення до переселення на територію будівництва всіх бажаючих однодворців Воронежської та Білгородської губерній, що вказувало про відношення влади до Української лінії не тільки, як до військового об'єкту, а й засобу колонізації краю [15. Т.8. № 5673.].

В сенатському указі від 15 червня 1731 р. уточнювалося місце розташування укріплень, які тепер мали простягатись: «от вершины реки Берестовой к Змиевскому монастырю на новом приисканом месте по реке Берексе». Крім того, на основі даного указу можна визначити приблизну дату початку робіт по будівництву лінії саме як червень 1731 р. Це є досить важливим, оскільки в історіографії це питання є дещо спірним. Так, Ф. Ласковський вказав, що роботи розпочались весною 1731 р. [56, с. 69 – 70].

Сучасні українські дослідники схиляються більше до літа того ж року [48, с. 18; 56, с. 31].

В імператорських указах від 7 та 22 липня 1731 р. оголошувалося про найменування перших двох збудованих фортець: Св. Іоанна та Св. Параскеви. Самі документи досить короткі, однак вони дають змогу прослідкувати швидкість виконання плану укріплень та визначити місце початку будівництва укріплень (р. Берестова) [15. Т.8. № 5798, № 5800].

Вони ж підтверджують тезу про початок робіт на лінії літом 1731 р. Окремим документом управління будівництвом Української лінії передавалось від Сенату до Військової Колегії. Сам документ по свої суті не був законодавчим актом, а лише затвердженою на найвищому рівні доповіддю Сенату [15. Т.8. № 6129].

В 1736 р. з'явився іменний указ з розпорядженням про ремонт лінії. Це стало наслідком інспекції Української лінії фельдмаршалом російської армії Х. А. Мініхом, який залишився дуже невдоволеним станом укріплень. Документ містить розпорядження про надсилання 15 тис. робітників з Гетьманщини для проведення робіт по відновленню та вдосконаленню фортець, редутив, валів та форпостів 300. В ньому також описано саму лінію та недоліки, допущені при її будівництві. Оскільки це офіційний документ, то це свідчить про дійсно поганий стан укріплень, на будівництво яких було витрачено значні кошти та залучено величезну кількість людей [27, с.298–299].

В документі також присутні плани влади по усуненню цих вад, зокрема: «Гое Украинской линии и по оной крепости и редуты, реданы и прочее от Днепра до Донецкой крепости, прежде закрытые места заделать и поврежденные зачинивать, а потом прочия работы производить, что к лучшему укреплению той линии принадлежит, чтоб оную от набегов в безопасности содержать. Она линия делаться почата для опасности от набегов татарских и для того нынеть только наружную сторону отделять дерном и пред нею ров, а внутр линии простой вал сделать, а о делании ж брустверов и гласис обожждать, пока о том рассмотрено и от нас все милостевшее апробовано будет» [15. Т. 10. № 6973].

Основний об'єм робіт по будівництву лінії виконувало українське населення. Для цього залучались козаки та селяни Гетьманщини, Слобожанщини, а також українці, які проживали на російських територіях (Воронезька та Білгородські губернії) [27, с. 298-299].

Розпорядження про направлення на лінійні роботи українців з Наддніпрянщини містяться в згаданих вище сенатському указі від 15 червня 1731р.: «Об укреплении Малороссийской границы и средствах к произведению работ по сему предмету» та іменному указі від 23 травня 1736 р. «О починке укреплений Украинской линии».

В першому документі оголошувалося про залучення на будівництво лінії, додатково до попередніх 7 тис. чол., 3 тис. осіб з Гетьманщини. Окрім робочої сили з найближчих до місця будівництва українських міст, за винятком Києва, бралися всі необхідні матеріали та інструменти [15. Т. 8. № 5778].

В указі від 23 травня 1736 р. повідомлялося про залучення, на прохання фельдмаршала Х. А. Мініха, до ремонтних робіт на Українській лінії 15 тис. жителів Гетьманщини. При цьому, документі не вказується про те хто це мав бути: козаки, селяни чи ті і інші. Також в указі наголошувалося на можливість про набору, в разі необхідності, додаткових робітників з Гетьманщини та Слобожанщини [15. Т. 9. № 6973].

До робіт на лінії залучались й українці Слобожанщини. В сенатському указі від 12 травня 1732 р.: «О высылке к строению Украинской линии с Черкасских слобод работных людей по сношению с Киевским Генерал-Губернатором Графом фон Вейсбахом» міститься повідомлення про направлення на фортифікаційні роботи 2 тис. слобідських козаків з возами та провіантом згідно указу Сенату від 25 березня 1732 р. (цього документу в ПСЗ не має). В документі також повідомляється про скаргу старшини слобідських полків на втечу козаків та підпомічників, що ускладнювало виконання цієї повинності [15. Т. 8. № 6055.].

Іменний указ від 20 червня 1732 р. «О переписи Малороссиян и Слободских полков в Белгородской Губернии» визначив особливості набору робітників для будівництва лінійних укріплень серед українців, що проживали на російських землях. В ньому зазначалося про невпорядкований набір українців для лінійних робіт, що спричинило масову втечу останніх. Для вирішення цієї проблеми оголошувалося про поширення на них правил набору робітників, що використовувалися в Гетьманщині [15. Т. 8. № 6099].

Це підтверджувалося сенатським указом від 14 липня 1732 р. «О наряде Малороссиян на линию работников по принятым в Малороссии правилам». В цілому, документ повторював положення попереднього указу. Новим було

внесення розпорядження покарання тих, хто намагався не просто втекти з місця свого проживання, а виїхати закордон[15. Т.8. № 6129].

Широко представлені в ПСЗ документи про поселення при Українській лінії ландміліції та однодворців. Рішення про розташування цих військових формувань при Українській лінії міститься в згаданій вище інструкції про формування 20 полків від 15 січня 1731 р. Більш детально про розташування ландміліції зазначено в імператорській резолюції на доповідь генерал-майора О. І. Тараканова від 21 березня 1732 р. Зокрема, якнайшвидше поселення ландміліціонерів без сімей (як пропонував О. І. Тараканов) задля забезпечення як охорони кордону, так і охорони будівництва від нападів татар [15. Т.8. № 5997.].

Низка документів стосується організації самого поселення та проживання ландміліціонерів. Так, в указі від 11 серпня 1732 р. основною вимогою для розташування слободи, в якій мали проживати військовослужбовці, стала наявність джерела води[15. Т.8. № 6147.]. Указ від 21 серпня 1734 р. визначив норми будівництва будинків для особового складу ландміліцейських полків[15. Т.8. № 7135.].

Група документів присвячена переселенню однодворців на Українську лінію та пошуку і покарання дезертирів. Сенатський указ від 1 лютого 1745 р. регулював переселення безземельних однодворців на Українську лінію. Тут також зазначалося про переселення й церковнослужителів, які під час перепису висловили бажання записатись в однодворці[15. Т. 9. № 6628]. Окремим указом визначалося фінансування за рахунок держави переїзду згаданих вище безземельних однодворців на Українську лінію [15. Т.9. № 9132].

Особливості покарання за дезертирство з ландміліцейських полків й Української лінії розкриті в опублікованих в ПСЗ указах стосовно розшуку однодворців-втікачів та висилку на лінію відставних ландміліціонерів, що самовільно поселилися в Гетьманщині та Слобожанщині [15. Т. 11. № 8801; Т. 12. № 9421, № 9533].

Указ Сенату від 29 березня 1745 р. містить розпорядження про переселення росіян, які проживали в Гетьманщині та не знали свого походження, на Українську лінію [15. Т. 12. № 9106].

Окрім поселення росіян, були здійснені спроби поселити на лінії й українців. В ПСЗ опублікована імператорська резолюція на подання князя Шаховського від 20 вересня 1734 р. про сформування з українського населення Слобожанщини та російських губерній пікінерного полку, з подальшою дислокацією на Українській лінії [15. Т. 9. № 6628]. Однак ця ініціатива не отримала підтримки [74, с. 41].

Окремі документи ПСЗ містять інформацію про військово-адміністративне підпорядкування фортець та укріплень, збудованих між Дніпром та Сіверським Дінцем. В доповіді Сенату від 14 липня 1731 р. всі фортеці на території Російської імперії розподілялись на 6 департаментів. Хоча Українську лінію на той час лише розпочали будувати, майбутні фортеці були віднесені до 3-го департаменту, куди також увійшли й інші фортеці Гетьманщини та Слобожанщини (Київ, Переволочна, Глухів, Чернігів, Ніжин, Полтава, Чугуїв, Харків та ін.) [15. Т. 8. № 5803].

Група законодавчих актів визначала особливості комплектування штатів фортець. Зокрема, сенатський указ від 3 серпня 1731 р. оголошував про направлення необхідної кількості інженерних офіцерів та кондукторів (унтер-офіцерів) на будівництво Української лінії. Конкретну кількість необхідних спеціалістів мав визначити фельдмаршал Х. А. Мініх [15. Т. 8. № 5823].

В указі від 27 січня 1731 р. міститься розпорядження про направлення на Українську лінію одного комісара, в повноваження якого входило завідування коштами, що виділялись на утримання ландміліцейських полків. Для допомоги комісару призначався крігс-комісар з офіцерів ландміліції в чині підполковника [15. Т. 8. № 6315].

Таким чином, можна сказати, що підготовка до війни з турками та бажання убезпечити південні кордони Гетьманщини та Слобожанщини

змусила Росію знову повернутись до ідеї ландміліції. Цього разу, російська влада довела справу до кінця та провела повноцінну підготовку ландміліцейських полків. Хоча ландміліцію й набирали з однодворців (окремої групи державних селян, які несли військову службу, за що отримували земельні ділянки) Білгородської та Воронежської губерній, історія цього збройного формування має безпосереднє відношення й до історії України. Насамперед, ландміліція несла службу на українських землях. Крім того, фінансування ландміліцейських полків велося, в тому числі й з доходів Гетьманщини та Слобідської України [95, с. 214 – 226].

На середину 1730-х рр. кількісний склад Української ландміліції складав близько 21 тис. чол. чоловік. Кавалерійські полки складались з 10 рот по 100 чол. і разом із нестройовими чинами налічували 1165 чол.. Піхотні полки складались із семи фузилерних рот і одної гренадерської (по 100 чоловік кожна), а також із трьох кінних рот (по 78 чоловік). Артилерія ландміліцейського корпусу налічувала 210 знарядь (180 полкових гармат та 30 мортир і гаубиць) [95, с. 214 – 226].

Важливе місце займало питання фінансування ландміліції. Було два основних джерела – податки з однодворців та кошти з доходів Гетьманщини та Слобожанщини.

Що ж до українських аспекту, то згідно указів від 19 березня та 6 травня 1736 р, окрема частина доходів Наддніпрянської та Слобідської України полків передавалась на утримання Українського ландміліцейського корпусу. В обох указах йшлося про виділення щорічно 20 тис. рублів із «собираемой в Малороссиини Слободских полках суммы». Тільки в указі від 6 травня 1736 р. уточнювалося, що ця сума може також бути взята із індуктного збору (податку на імпорт товарів в Гетьманщину)[15. Т. 9. № 6296, № 6953].

Таким чином, російська влада змушувала українців утримувати за власний кошт ще одне військо. Таким чином українське населення, забезпечувало всім необхідним власні збройні сили, чисельні регулярні та гарнізоні полки російської армії, а тепер ще й ланд міліцію.

Умови завершення війни 1735 – 1739 р. зафіксовані в Белградському мирному договорі, підписаному 18 вересня 1739 р. Згідно угоди, Росія отримувала побудувати фортецю на острові Черкас (р. Дон), а Туреччина - в гирлі р. Кубані. Росія також повертала собі Азов, але зобов'язувалася не озброювати його і зірвати зміцнення. Мала і Велика Кабарда, які з XVI ст. знаходилися в підданстві Росії, оголошувалися незалежними і повинні були служити нейтральним бар'єром між Росією і Туреччиною. Росії було заборонено мати флот на Азовському і Чорному морях, а торгівля на Чорному морі могла вестися тільки з використанням турецьких кораблів. Паломникам з Російської імперії гарантувалося вільне відвідування Єрусалиму. Окремим пунктом оголошувалось про заборону нападів на прикордонні території, в тому числі і на: «казацкие...города и поселение, пореке Днепро...» [15. Т. 10. № 7900].

Положення угоди підтверджено в двох конвенціях, підписаних 3 жовтня та 28 грудня 1739 р. В них уточнювались кордони між країнами [15. Т.10. № 7915, № 7982].

На відміну від мирних угод, що укладалися після минулих російсько-турецьких війн, український фактор не відігравав вже таку роль, як раніше. Це показувало, те що Росія остаточно закріпила владу на Лівобережній Україні та Запорозжі. Гетьманщина остаточно перетворилася із суб'єкта на об'єкт в міжнародних відносинах, що було одним із наслідків поступового руйнування її автономії та інкорпорації в загальноімперську структуру.

Розділ III. Використання матеріальних та людських ресурсів

Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.

Після невдалих війн з Туреччиною в першій третині XVIII ст., Росія практично на три десятиліття відсунула питання захоплення Північного Причорномор'я та Криму. Це пояснювалось як складним становищем економіки держави, так і виходом на перший план європейської політики (польське питання, війни із шведами тощо). Лише наприкінці 1760-х рр., після певної стабілізації політичної та економічної ситуації в країні, Росія повернулася до вирішення «південного питання». При чому, на цей раз апетити російських владарів поширювались не лише на Північне Причорномор'я, а на інші території Османської імперії, включаючи й Константинополь, скільки на цей час турецька держава переживала гостру кризу. Хоча, на папері, в неї напередодні війни 1774 рр. була величезна армія (від 300 до 600 тис. чол. за підрахунками істориків), насправді її військова могутність була давно в минулому, що і підтвердив перебіг бойових дій [35, с. 195].

Відповідно в 1768 р. розпочалася нова російсько-турецька війна. Як частина Російської імперії активну участь у цій війні взяли і Гетьманщина. На відміну від попередніх війн між турками та росіянами, суттєво зменшилась роль українських збройних сил і зросло значення українських земель в якості тилової бази російських військ. Це пояснювалось ліквідацією автономії Гетьманщини та Слобідської України, що в 60-х рр. XVIII ст. практично завершилася. Так, в 1764р. було ліквідовано посаду гетьмана в Наддніпрянській Україні, а козацькі полки поступово почали перетворювати на регулярні кавалерійські частини [53, с. 95-96].

Протягом 1763 – 1765 р. російська влада скасувала полково-сотенний устрій Слобожанщини та перетворила місцеві козацькі полки на драгунські та гусарські [83, с. 68-69].

Водночас ліквідація автономії та інкорпорація українських земель до загально імперської системи давала змогу російській владі вільніше

використовувати людські та матеріальні ресурси України. Особливо це було важливо під час війн, зокрема із Османською імперією. Адже українські землі розташовувалися найближче до театру військових дій. Це дає змогу з впевненістю констатувати, що незважаючи на зменшення ролі українського козацтва в якості окремої збройних сили, українські землі займали важливе місце у російській військовій системі та внесли значний вклад у завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я та Криму.

Всього виявлено 41 нормативно-правовий акт, що стосуються участі Гетьманщини у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. Найбільш чисельна група матеріалів розкриває роль українських земель в якості тилової бази російської армії під час війни. Це пояснювалось, як вже вказувалося вище, поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини та остаточним включенням її до складу російської військової системи. Крім того, українські землі знаходилися найближче до театрів військових дій (Північне Причорномор'я, Крим, Молдова), тому саме на них дислокувалися військові частини та армійські магазини.

Низка документів регулювала забезпечення армії матеріальними та фінансовими ресурсами. Зокрема, це укази від 29 травня та 3 червня 1769 р. визначали умови утримання армій, що розташовувались закордоном. Так, в затвердженій російською імператрицею Катериною II доповіді Сенату «Опропуске за границу к полкам разных казенных мундирных и аммуничных вещей» визначались умови забезпечення та перевезення необхідних речей для армійських. Сам документ складається з семи пунктів. В перших трьох пунктах доповіді йшлося про дозвіл вивозити закордон без прикордонного огляду та мита всіх необхідних, за штатами, військовим речей. Така ж норма поширювалась і на ті предмети, які завозились з тими частинами, що повертались із-за кордону [15. Т.18. № 13305].

Четвертий пункт вказував про суворий нагляд, аби під видом армійських речей закордон не вивозились товари на продаж. Шостий пункт регулював виїзд закордон маркітантів (дрібних торгівців, що

супроводжували армійські частини під час походів). В ньому містився перелік товарів (полотно, шкіра, клей, мило та ін.), які маркітанти могли безмитно вивозити задля забезпечення закордонних підрозділів російської армії. Водночас, наголошувалось на контролі за тим, аби вони торгували лише у тих військових частинах куди направлялись. При поверненні маркітантів, їх товари вже обкладались митними зборами [15. Т.18. № 13305].

Сенатський указ від 3 червня 1769 р.: «О разрешении пропуска золотой и серебрянной монеты за границу; о недопущении ввозить оную обратно, и одозволении перевода денег векселями из армии чрез Коммисариат», як видно з назви, регулював обіг золотої та срібної монети. Оскільки, як вказувалось в указі, їх вивіз закордон та ввезення в Росію (боротьба з фальшивомонетниками) заборонявся, необхідність виплачувати жалування військовим та закуповувати необхідні припаси змушувала російську владу скасовувати подібні заборони.

Відповідно цей указ, зокрема посиляючись і на досвід Семилітньої війни, дозволяв вивезення золотих, срібних та мідних монет. Водночас, ввезення грошей з-за кордону обмежувалось [15. Т.18. № 13308.].

Іменний указ від 12 серпня 1771 р. дозволяв експорт продовольства до Криму. Таке рішення обґрунтовувалося необхідністю забезпечувати розташовані там російські війська. Крім того, це пояснювалось тим, що: «тепер все Крымские Татари и сам Хан пришли в покровительство наше...». Також в указі повідомлялось що місцеві жителі «...в том равную же нужду имеющие» [15. Т.19. № 13636].

Вивіз продовольства в Крим не обкладався митом. Зрозуміло, що видання такого указу окрім безпосереднього свого призначення, мало і пропагандистський характер. Адже росіяни тільки захопили Крим і бажали якнайшвидше завоювати підтримку місцевого населення. Хоча в цих документах не має конкретних згадок про власне українців, очевидно, що їх

дія поширювалася й на українських купців, діяльність яких російська влада почала регулювати ще з початку 18 ст. [87, с. 48-49].

Займались вони і маркітанством, про що вказує О. Апанович [23, с. 194].

Тому залучення цих документів до дослідження участі українців у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р. виправдане. Важливим питанням під час війни є фінансування армії. Напередодні війни з турками становище російської казни було не найкращим. Після початку воєнних дій становище погіршилось, оскільки Росія змушена була фінансувати війська, що воювали одночасно в трьох конфліктах: з турками, польськими конфедератами та повстанцями на чолі з О. Пугачовим [35, с. 198].

Всього в цей період на армію витрачалось до 50-60% державного бюджету. В середньому, на кожен рік війни на збройні сили та ведення бойових дій витрачалось біля 17 млн. карбованців [32, с. 376-378].

Тому не дивно, що влада шукала нові джерела доходів, зокрема вводючи нові податки чи підвищуючи старі. В ПСЗ присутні два укази щодо оподаткування в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Перший документ – це іменний указ від 13 жовтня 1769 р. «О возвышении цены на питья». В ньому оголошувалось про складне фінансове становище держави через введення війни з турками. Відповідно, як вказувалось в законодавчому акті, не бажаючи накладати на своїх підданих новий податок, влада збільшувала ціну на алкогольні напої, дохід з продажу яких йшов саме в державну казну [15. Т.18. № 13396].

Очевидно, що цей документ стосувався й на українських землях, оскільки виробництво і продаж алкоголю було одним із найбільших джерел прибутку в Україні [73, с.12].

Відповідно, таке розпорядження впливало не тільки на винокуріння та шинкування, а й в цілому розвиток української економіки. Сенатським указом від 30 жовтня 1769 р. вводилися нові правила оподаткування купців та промисловців. Зокрема, оголошувалось про збір з них, додатково до

існуючих податків, коштів на забезпечення армії. Це пояснювалося військовим станом, тяжким становищем основного податкового стану (селян) та отримання купцями та промисловцями додаткових доходів через участь в забезпеченні армії. Під такий податок підпадали всі купці та власники фабрик чи заводів. Всі вони мали свої особливості у сплаті цього збору, зокрема відрізнялись умови оподаткування різних виробництв (сукняних, металургійних тощо). При цьому, скасовувались всі пільги, що були видані раніше. Крім того, окремо прописувалось, що доходи від цього податку могли бути використані лише на військові потреби [15. Т.18. № 13375].

Видання такого указу свідчило про дійсно складне фінансове становище держави. Водночас він був доволі ефективним і значно збільшив дохідну частину державного бюджету [32, с. 377].

Ще одним важливим завданням під час війни було забезпечення армії продовольством та фуражем. Лише в кампанії 1769 р. імператорська армія налічувала близько 140 тис. чол. В наступні роки їх кількість не була меншою [71, с. 114].

Основним джерелом продовольства для цих військ виступали саме українські землі. Саме з них найбільше збиралося та закуповувалось хліба та фуражу. Тут же були організовані армійські магазини, з яких велось постачання армійських частин [71, с. 114].

Відповідно держава контролювала це питання, що призводило до появи законодавчих актів щодо регуляції заготівлю і постачання продовольства та фуражу до армії. Наявні такі документи і в ПСЗ. Однак, на відміну від матеріалів ПСЗ з історії війни 1735 – 1739 рр., де ця тематика представлена широким колом нормативно-правових актів (більше 30-ти), стосовно війни 1768 – 1774 рр. виявлено лише два документи. Очевидно це пов'язано з тим, що розпорядження такого характеру під час війни 1768 – 1774 рр., в основному, видавалися Воєнною Колегією і по своїй суті не були законодавчими актами. Відповідно, такі документи практично не включені до ПСЗ. Тоді, як заготівля продовольства на українських землях під час

російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. регулювалась переважно іменними та сенатськими указами.

Всього виявлено два документи, що регулювали заготівлю продовольства для армії. Сенатський указ від 7 жовтня 1771 р. «О непокупке в казенные магазины привозимаго на вольную продажу хлеба» містить розпорядження про заборону Головній провіантській конторі купувати хліб чи овес в роздрібних торгівців.

Така заборона пояснювалась тим, що такі закупівлі могли поставити під загрозу забезпечення продовольством місцевого населення. Крім того, такі продавці найчастіше були перекупщиками, а в умовах війни та величезних витрат на армію держава не могла собі дозволити закуповувати товари за завищеними цінами [15. Т.19. №. 13670].

Також в указі наголошувалося на уникненні заготівлі хліба та фуражу підрядним способом, оскільки, на думку російської влади, у підрядників: «не инаково бывает, как с возвышением цены...» [15. Т.19. №. 13670].

Це цікаве зауваження, оскільки саме підрядний спосіб заготівлі продовольства та фуражу став основним для 1-ої російської армії на початку війни з турками. Вона дислокувалась в районі Києва, де розташовувався основний магазин і видавала підряди «польським» (очевидно, правобережним) поміщикам. Лише у разі відсутності можливості заготовити еобхідну кількість хліба таким способом, дозволялось купувати хліб: «повольным ценам» [70, с. 107-108].

В указі ж ми бачимо відмову від підрядів і перехід на закупівлі хліба напряму. Сенатський указ від 5 грудня 1772 р. забороняв продажу без попереднього оголошення продовольства, фуражу та інших товарів із армійських магазинів. Це робилося задля боротьби з крадіжками із магазинів. В документі вказувалось проте, що купці купували у великих кількостях хліб із провіантських магазинів за нижчими від ринкових цінами. Під час слідства ж вони заявляли про те, що вважали це продовольство надлишком. Задля попередження цих випадків і опублікували цей указ [15. Т.19. № 13915].

Оскільки саме Україна була основною тиловою базою російської армії під час російсько-турецької війни, то окрім провіантських магазинів, саме на українських землях розташовувались і інші необхідні для війська структури. Тут також проходило поштове сполучення між центральною владою та армійським командуванням.

Зокрема, в сенатському указі від 30 грудня 1769 р.: «О правилах для всегдашнаго содержания почт исправности» містились розпорядження про впорядкування поштового сполучення між Санкт-Петербургом і Москвою з Києвом та головнокомандувачами російської армії. В документі вказувалося про те, що незважаючи на численні розпорядження поштове сполучення між Києвом та російськими містами проходило дуже повільно. В умовах війни це було неприпустимим. Відповідно, указ регулював перевезення пошти, зокрема утримання в належному стані на поштових станціях необхідної кількості коней, вимагав гарно запаковувати пошти, забороняв затримки чиновниками відправки пошти і т. п. [15. Т.18. № 13400].

Резолюція на доповідь Сенату від 1 листопада 1771 р. містила розпорядження про забезпечення армійських полків та двох польових аптек (одна з них була розташована в м. Кременчук) медикаментами, зокрема ревенем [15. Т.19. № 13526].

Окрім матеріальних російська влада під час війни з турками активно залучала і людські ресурси України. Це також знайшло своє відображення в опублікованих документах. Загалом нам відомо п'ять документів. Чотири нормативно-правові акти регулювали питання використання селян в перевезеннях армійських вантажів (боєприпасів, провіанту, фуражу тощо) та інших роботах. Так, сенатський указ від 20 лютого 1769 р. визначав розміри оплати тим, кого було забрано для виконання робіт (теслі – 7 коп. на день, простому кінному робітнику – 10 коп., простому пішому – 5 коп.). Крім того їм видавався провіант. До того ж їх зараховували за рекрут в тих повітах та губерніях звідки їх забирали [15. Т.18. № 13258].

Сенатські укази від 15 травня 1769 р. та 16 січня 1772 р. регулювали особливості використання тих селян, що займались перевезенням провіанту, фуражу, боєприпасів та інших армійських припасів. Зокрема, в указі від 15 травня 1769 р. містилось розпорядження всім губернаторами, через чий губернії проходив зв'язок з армійськими частинами, виставляти необхідну кількість погоничів та возів. Залучення робітників мало бути добровільним, однак в разі відсутності необхідної кількості добровольців, їх залучали в наказному порядку. При цьому, задля зменшення навантаження на населення, перевезення обмежувалися відстанню не більше 25 верст. За виконані перевезення мала виплачуватись певна оплата (в документі не названа) [15.Т.18.№. 13298].

Указ від 16 січня 1772 р. забороняв губернаторам та іншим чиновникам здійснювати будь-які перешкоди тим робітникам, що перевозили провіант та фураж до армії. Видання указу зумовлене чисельним випадками перевищення повноважень місцевими службовцями, що інколи приводило до рукоприкладства та навіть летальних випадків. Видання окремого указу свідчить про серйозність ситуації. Хоча не слід вважати, що влада турбувалася про простих робітників. Це робилось задля того, щоб не поставити під загрозу забезпечення під час війни армії продовольством та фуражем [15. Т.19. №. 13738].

В сенатському указі від 9 березня 1770 р. містилось розпорядження про подачу губернаторами відомостей до Сенату про тих, робітників, що померли [15. Т.19. №. 13424].

Окрім звичайних робітників, важливе значення під час війни набували кваліфіковані спеціалісти. До таких відносилися робітники «Київської арсенальної команди», що ремонтували артилерію. Вона була заснована в 1764 р. і налічувала біля 170 чол. В роки війни з турками їх кількість зросла. Їх важливість для російської армії демонструє іменний указ від 25 червня 1769 р.: «О произвождении казенным мастеровым людям, находящимся в Киеве, сверхжалованья, платы, за рабочий день по три, а за праздничный по

пяти копеек». В документі йшлося про те, що через завантаженість робітників, вони змушені працювати навіть у вихідні та святкові дні та були позбавлені додаткових заробітків. Через це їм підвищували жалування (на 3 коп. в звичайний день та на 5коп. у вихідні)[15. Т.19. №. 13319].

Таким чином цей указ демонструє важливість українських майстрів у підтримці боєздатності російської армії та роль Києва як центру по ремонту артилерії. При цьому, це не завжди відзначалося дослідниками. Так, Л.Бескровний детально розглянувши рибництво та ремонт артилерії в другій половині XVIII ст, в тому числі і під час російсько-турецької війни, не згадує про роль «Київської арсенальної команди»[32, с. 350-364].

Ще одним аспектом ролі українських земель як тилової бази російської армії стало розміщення тут турецьких військовополонених. Місцем куди звозилися полонені турки став Київ. Він був одним із найбільших інтернаційних центрів, з якого турків потім направляли до інших регіонів Російської імперії(Білгород, Курськ та ін.). Відповідно поставало питання забезпечення їх продовольством, одягом та взуттям і т. п. [75, с. 181-189].

Також відомі опубліковані документи, які регулювали становище турецьких військовополонених в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Зокрема, два укази стосувались фінансування утримання полонених турків. Сенатський указ від 2 березня 1771 р. містив розпорядження про надсилання до Сенату із Воєнної Колегії відомостей про витрати на забезпечення всім необхідним турецьких військовополонених[15. Т. 19. 1830. № 13574].

В іменному указі від 16 липня 1772 р. йшлося про виділення коштів на придбання для бранців одягу із доходів Штатс-Контори (орган, що займався державними видатками) [15. Т.19. № 13839].

Резолюція на доповідь Воєнної Колегії визначала, що турків, які приймали православ'я відпускали на волю і дозволяли самостійно обирати чим їм займатись. В документі як приклад наводились похрещені турки, що розташовувались саме в Києві [15. Т.19.№ 13450].

Це підтверджувало роль Києва як місця де концентрувалась велика кількість полонених. Сенатським указом від 30 січня 1775 р., тобто вже після завершення війни всі турецькі військовополонені відпускались на батьківщину. За їх укриття вводилось покарання. Водночас тих турків, що прийняли християнство, не відпускали [15. Т. 20. №1830].

В цілому, всі вказані документи використовувались дослідниками, що займались історією турецьких військовополонених. Зокрема, необхідно відзначити дослідження російського історика В. Познахирева [75, с. 257-266; 76, с. 181-189]. Однак його праці розглядали це питання в масштабі всієї Російської імперії, тоді як дослідження з вказаної тематики стосовно саме історії України відсутні.

Незважаючи на зниження ролі українського козацтва в російській історіографії, як окремої бойової сили в другій половині XVIII ст., воно взяло участь в тому числі і в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р. Українські козацькі полки змогли продемонструвати свої бойові якості та навички, хоча і не в тому масштабі, що в попередніх війнах. Зокрема, близько 10 тис. наддніпрянських козаків перебували у складі 1-ї та 2-ї російських армії. Вони ходили в походи на Хотин, Бендери, а також виконували форпостну службу та підтримували комунікації між російським військами та їх тилowymi базами [98, с. 13-139].

Активну участь у війні взяли запорожці, які особливо відзначились в походах на Хаджибей, Очаків та Кінбурн.[98, с. 133-139; 68, с.27-34].

На протязі усієї російсько-турецької війни 1768-1774 років Запорізьке військо входило до складу Другої армії, яка діяла в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та в 405 Криму. Одним з завдань запорожців була оборона кордону на форпостах. У воєнний час найважливішого значення набував зимовий період, коли регулярні підрозділи російської армії відводились з театру бойових дій на зимові квартири, а іррегулярні війська, до складу яких входили запорожці, повинні були прикривати кордон від ворожих диверсій. Зимовий період сторожової служби був завжди

посиленим. З початком літніх воєнних кампаній, коли російська армія розпочинала бойові дії замість зимових форпостів, влаштовувались спеціальні літні сторожові пости. Оборонна лінія послаблювалась, але захист кордону зберігав своє значення. Пости залишались лише у віддалених місцях, де не було великих з'єднань росіян. Лінія запорізьких форпостів простягалась по кордону від Інгулу на правому березі Дніпра до верхів'я Конки на лівому. Решту російського кордону обороняли гусари Новоросійської і Слобідсько-Української губерній, а також козаки і пікінери Лівобережжя (Малоросії). Таким чином, до 1770 року ділянка кордону, яку обороняли запорожці, займала центр сторожової лінії Другої армії і знаходилась перед Перекопом. З побудуванням Дніпровської укріпленої лінії запорізькі форпости змістилися на правий берег Дніпра і простягалися по південно-західному кордону Запоріжжя. Загальна дислокація постів визначалась командувачем Другої армії, а місцезнаходження кожного поста кошовим отаманом [98, с. 134]. В ході компанії 1769 р. сухопутні літні пости запорожців влаштовувались біля річки Кам'янки на Микитинській Лисій горі, в урочищах Тарасівському і Біленькому, на острові Хортиця і в Кичкасі, а також в Кодацькій, Смарській і Протовчанській паланках [23, с. 111]. Літня форпостна команда в 1769 р. налічувала 1260 вершників. Начальником форпостів Кіш призначив військового старшину Андрія Порохню, який перебував на цій посаді до кінця війни. Крім команди Андрія Порохні на лівому березі Дніпра по лінії кордону стояли загони легкокінного корпусу генерал-майора М.Берга, який проводив пошуки проти татар у Західно406 му Приазов'ї [3, с. 123]. Між Дніпром і Бугом у 1769 р. діяв запорізький загін чисельністю в 7350 вершників, очолюваний кошовим отаманом П.Калнишевським. Завданням цього загону була активна розвідка у очаківському напрямі і прикриття кордону від можливого удару ворога по Запоріжжю. Табір П.Калнишевського знаходився «по реке Буг между Орлом и Гар дом». В 1770 р. прикриття кордону на правому березі Дніпра було забезпечено 20 тис. корпусом князя О.Прозоровського, до складу якого мала

входити запорізька кіннота П.Калнишевського [10, с. 257-259]. Цей корпус прикривав комунікації Другої армії, яка намагалась оволодіти фортецею Бендери. Легкокінні загони О.Прозоровського контролювали територію від Бугу до Дніпра. Крім того, Запорізький Кіш виставив на пости 714 козаків. Було влаштовано 12 форпостів: «в стороні від Очакова», в Олександрівському шанці, в пониззі Білозерки, в Станіславі, в Бубліковій балці, в гирлі Буга, в урочищі Кизе, в гирлі Інгула, в гирлі Єланця, біля гирла Мертвих Вод, в Черतालському Броді, в Запорізькому Гарді. В літній період сторожової служби сухопутні пости мали другорядне значення. Головна увага приділялась степовим пошукам легкокінними командами і партіями, які в зимовий період стояли позаду лінії форпостів і призначались для ліквідації ворожого прориву. Найбільше значення в літній охороні кордону відігравав морський сторожовий пост. В кампанії 1769 р. в пониззі Дніпра і Очаківському лимані було задіяно 38 човнів запорізької флотилії, на яких несли службу 1690 козаків [22, с. 112]. Цю команду очолював військовий старшина Пилип Стягайло. При ньому було три полковника, вісім полковних старшин і чотири хорунжих. В 1770 р. під проводом військового старшини Данила Третяка в пониззі Дніпра на 40 човнах у складі 2391 козака при 38 фальконетах морський пост повністю контролював ситуацію [98, с. 135]. На протязі війни постійного місця постою у флотилії не було. В ділових паперах Коша найчастіше згадується урочище Кизе або Бубликова балка. Стоянки морського посту мали знаходитись в Очаківському лимані між гирлами Бугу і Дніпра. В завдання сторожової команди входили спостереження за морськими і сухопутними силами ворога в Кінбурн-Очаківському районі, затримка ворожих кораблів, які намагались увійти в Дніпро і Буг та відсіч в разі нападу турецького флоту на запорізькі і російські комунікації [100, с. 16, 20, 23, 38]. В 1771 р. в бойовій службі запорізької флотилії відбулись суттєві зміни. За рішенням російського уряду вона була поділена на дві команди. В кожній з цих команд було по 1000 козаків на 19 човнах. Перша команда в 1771-1774 рр. діяла проти ворога на Дунаї, а друга залишалась в

Дніпровському гирлі до кінця війни. В 1771 р. Дніпровську команду очолював полковник Іван Рубан. В 1772 р. командиром команди Кіш призначив полковника Федора Легу. З 1773 по 1775 рік команду очолював полковник Герасим Малий.

Однак в російській літературі відсутні матеріали, які б висвітлювали саме участь українських козаків в бойових діях під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Водночас наявні документи, що стосуються історії козацтва в цей період. Хоча вони не розкривають їх участь в боях, однак дають змогу дослідити їх становище в роки війни. Зокрема, іменний указ виданий Малоросійській Колегії 20 грудня 1768 р. поширював на козаків, що несли військову службу, систему російського військового права[15. Т.18.№. 13217].

Генерал-губернатор П. Рум'янцев обмежив традиційні козацькі права також і в інших сферах. Професійний військовий, він спробував перетворити козаків у більш дисципліновану, вимуштровану та ефективну бойову силу. Взявши за зразок російську армію, генерал-губернатор вимагав такої ж виучки від козаків. Він сформував спеціальний загін, належним чином озброєний та обмундирований, для охорони архіву Малоросійської колегії, генерального суду і скарбниці. Коли хто з козаків відмовлявся виконувати таку регулярну службу, Рум'янцев наказував бити їх «без пощади». Так, 1768 р. він наказав, щоб тих козаків, котрі не підкоряються своїм командирам, сікли різками, а впертіших — позбавляли козацького стану та реєстрували як селян.

Найрадикальніші зміни, однак, мали місце в грудні 1768 р., на початку війни з Туреччиною. На прохання Рум'янцева сенат розповсюдив на мобілізовані козацькі загони юрисдикцію російського військового права.

Це фактично розв'язало генерал-губернатору руки в питаннях військової дисципліни і позбавило козаків ще одного стародавнього права, коли козака міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними законами.

Це було дуже серйозним кроком, оскільки ліквідовувало одну із ознак окремішності козацького стану (власний суд)[53, с. 106].

Це було ще одним кроком російської влади щодо перетворення окремих українських збройних сил на регулярний підрозділ імператорської армії та ліквідації української автономії. Ще два документи визначали умови забезпечення жалуванням, провіантом та фуражем іррегулярних частин російського війська, в тому числі і лівобережних козацьких полків. Зокрема, сенатський указ від 18 червня 1769 р.: «Одвольствовании нерегулярных войск жалованьем, провиантом и фуражем из доходов Штатс-Канторы» містив розпорядження щодо організації виплати жалування козацьким військам, що були прикомандировані до російських армій. Окремо в указі роз'яснювалось питання виплати жалування наддніпрянським козакам, яких, згідно указу, налічувалось 9 тис чол. Чітко це питання в законодавчому акті так і не було роз'яснене, оскільки українські козаки мали фінансуватись із «малороссийских сум», тоді як решта іррегулярних частин отримувала платню безпосередньо з державного бюджету[15, Т.18. №. 13318].

Це показувало наскільки в цей період знизилась рівень українського козацтва і їх господарств, адже до цього вони перебували на власному утриманні. Тепер же влада змушена була виплачувати їм жалуванням. Оскільки в документі йшлося про всі іррегулярні війська, то очевидно це стосувалось і запорізьких козаків, хоча про них конкретно не вказувалось. Ще один сенатський указ від 6 червня 1771 р. стосувався виплати жалування окремим командам іррегулярних військ, що направлялись на виконання різноманітних завдань. Зокрема, в указі йшлося про надсилання відомостей із Провіантської канцелярії до Штатс-Кантори про видачу грошей, провіанту та фуражу згаданим командам[15, Т.19. №. 13615.]. Хоча, конкретно про наддніпрянських чи запорізьких козаків тут не вказувалось, очевидно що це розповсюджувалось і на їх. Окрім лівобережних чи запорізьких козаків, участь у війні взяли і чугуївські козаки. Вони є одним із найменш досліджених українських козацьких формувань. Причиною цього напевно є

те, він не був суто українським, а складався також із росіян та калмиків. Незважаючи на це, чугуївські козаки відіграли важливу роль в колонізації Слобідської України. Крім того вони взяли участь у практично усіх військових конфліктах Російської імперії у XVIII ст., в тому числі і в російсько-турецькій війнах[57, с. 579].

В період російсько-турецької війни 1769 – 1774 рр. чугуївські козаки окрім служби в своєму полку, також залучались до козацької команди Санкт-Петербурзького легіону. Легіони були експериментальними підрозділами російської армії, створеними в 1769 р. Вони поєднували піхотні, кавалерійські та артилерійські частини. Сюди ж входили і козацькі команди, набрані в тому числі із чугуївського полку. Однак не зважаючи на цікаву задумку, вони себе нереалізували і після завершення війни з турками були розформовані[32, с. 312].

Відповідно в складі цього підрозділу чугуївці брали участь у війні з турками, а також в придушенні повстання О. Пугачова[89, с. 37-43].

В ПСЗ відсутні джерела, які б висвітлювали участь чугуївських козаків у російсько-турецькій війні 1768 – 1774рр., однак тут наявні документи що висвітлюють чугуївців у Санкт-Петербурзькому легіоні. До неї відносяться штати легіону від 2 вересня та 10 жовтня 1769 р. Згідно них, козацька легіонна команда складалась з 335 чол. Розмір фінансування визначався в 7, 715 карб. Крім того в штатах визначено кількість офіцерів, допоміжних чинів, особливості озброєння тощо[15, Т.18. № 13342, №13365.].

В легіонну команду забрали не всіх чугуївські козаки. Частина з них продовжувала свою звичайну службу. Зокрема, в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 р. вони перебували у складі Польського корпусу російської армії, що вів бойові дії проти конфедератів. Відповідно в доповіді Воєнної Колегії детально прописано розміри жалування чугуївських козаків[15, Т.19. № 14083].

Низка документів також висвітлює історію системи укріплень в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця – Української та Дніпровської ліній.

Українську лінію побудували в 1730-х рр. й основний масив документів ПСЗ з її історії припадає саме на 30-40 рр. XVIII ст. Протягом другої половини XVIII ст. її роль як оборонної споруди падає, відповідно знизилась кількість джерел. Зокрема, виявлено всього 3 документи, що висвітлюють історію Української лінії в 60-х рр. XVIII ст.

Згідно затвердженої імператрицею Катериною II доповіді Генерал-Фельдцейх мейстера А. Н. Вільбоа від 16 травня 1763 р. «О разделении крепостей на Департаменты или округи» укріплення Української лінії віднесли до новоствореного Київського департаменту. До нього також увійшли і фортеці, що розташовувались на території Гетьманщини та Слобожанщини [15. Т.16. № 11818].

В інших двох доповідях А. Н. Вільбоа визначені інженерні та артилерійські штати фортець, що входили до Української лінії та розміри її фінансового забезпечення [15. Т.16. №11784, №12180, № 12309].

Всі ці документи хронологічно не відносяться безпосередньо до періоду війни 1768 – 1774 рр. Однак їх залучення необхідне при вивченні підготовки Російської імперії до війни з турками. Крім того, хоча роль укріплень Української лінії як оборонних споруд знизилась, вони використовувались для відбиття татарських нападів і на ній тримали форпости українські козаки [98, с. 133 – 139.]. Відповідно за для повноцінного дослідження історії Української лінії в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. необхідно залучити документи, що розкривають її стан напередодні війни.

Відсунення кордонів Російської імперії на південь під час війни з Туреччиною змусив її до початку в 1770 р. будівництва нової системи укріплень від р. Дніпра по берегах річок Кінські Води та Берди до берега Азовського моря, яка отримала назву Дніпровська лінія [74, с. 50].

Відомо п'ять опублікованих документів з історії Дніпровської лінії. Така низька кількість джерел пояснюється тим, що Дніпровська лінія не відгравала важливої військової ролі, оскільки її будівництво велось і на час

завершення війни з турками. А після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. її значення як оборонної споруди зникло взагалі. Хоча вона продовжувала відігравати значну роль в колонізації Південної України [74, с. 60].

Початок будівництва було оголошено у затверджених пунктах Воєнної Колегії: «Об устройстве линии по рекам Берде и Московке, с приложением штата, назначенным в 7 крепостям Коммендантам и Казачьим полкам». В них прописувались плани по будівництву восьми фортець. Для виконання робіт знизки Губерній, в тому числі Слобідсько-Української та Малоросійської, мали бути направлені 300 пар волів разом з погоничами. Крім того тут вказувалась сума, що виділялась на будівництво фортець та їх майбутні штати [15. Т.19. № 13460].

В іменному указі від 2 вересня 1770 р. «О содержании линии крепостей от Берды до Днепра» досить детально описувались причини, які змусили російську державу до будівництва цієї системи укріплень. Зокрема, серед основних причин називались необхідністю захисту українського населення від набігів татар, а також колонізація земель між Українською та майбутньою Дніпровською лініями. Тобто в цьому документі чітко вказувалось не лише про військове, а й колонізаційне та господарське значення цих фортець [15. Т.19. № 13504].

Слід зазначити, що схожих повідомлень стосовно Української лінії не було. В ще двох законодавчих актах містились розпорядження про направлення до фортець Дніпровської ліній аудиторів (військових юристів) [15. Т.19. № 13684] та віднесення їх до складу Азовської провінції [15. Т.20. № 14252].

Період російсько-турецької війни 1768 – 1774 р. став завершальним етапом в історії Української ландміліції. Це було пов'язано як із зменшенням небезпеки напівденних кордонах російської держави, так і з зниженням ролі іррегулярних та напіврегулярних військових формувань, до яких відносились

і ланд міліцейські частини війська. Це призвело до їх перетворення в регулярні частини російської армії[69, с. 152-153].

У 1764 році уряд імператриці Катерини II включив Українську лінію до складу Новоросійської губернії. На той час у ландміліцейських слободах нараховувалося 13 100 однодворців чоловічої статі. Прикордонна служба південних рубежів перейшла у відання новоросійського губернатора генерал-майора О.Ісакова. Підступи до Лінії та її фланги прикривали запорозькі козаки, а також пікінерні і поселенські гусарські полки Новоросійської губернії. (У 1770 році Українська лінія остаточно втратила значення із спорудженням за 175 – 180 км південніше неї Дніпровської лінії). На початку російсько-турецької війни 1768 – 1774 років оборону краю було покладено на командувача 2-ї (Української) армії генерал-аншефа графа П.Рум'янцева. За розписом командувача Українська окрема дивізія під командуванням генерал-майора графа Ф. Остермана мала нести службу на головних шляхах і переправах Української лінії. Підступи до Лінії прикривали запорозькі козаки і легкі війська Новоросійської губернії. Прориви супротивника повз Лінію мали ліквідувати три кор-де-резерви, сформовані із малоросійських козаків і слобідських гусарів [23, с. 167-169; 71, с. 130 – 136, 295 – 296; 98, с. 151 – 152.].

19 січня 1769 р. Військова колегія за наказом Катерини II зарахувала колишні ландміліцейські полки до складу польових військ. 08 листопада 1770 р. «українські» піхотні полки офіційно урівняли у штатах і утриманні з польовими полками 1-го розряду. Борисоглібський драгунський полк включили до складу поселенських військ 2-го розряду. Піхотні полки отримали мундири польових військ, а Борисоглібський драгунський – гарнізонні. У 1783 році Українську дивізію розформували, а піхотні полки перекомплектували рекрутами із центральних російських губерній. Наступного року розформували Борисоглібський полк; кращих людей і коней включили до складу Астраханського гарнізонного драгунського полку. На той момент число відставних ландміліціонерів в усіх губерніях становило

близько 31 300 осіб [15. Т.18. № 13175, 13203, 13230; 15. Т. 19. № 13532; 50, с. 104; 58, с. 263-278].

Таким чином, Українська ландміліція, як поселенське військо, не мала високих бойових якостей і не виправдала сподівань правлячих кіл імперії щодо створення дешевих прикордонних військ; видатки не відповідали результату. Втім не слід перекладати помилки уряду на людей, які у вкрай важких умовах змушені були втілювати у життя грандіозні задуми можновладців. Українська лінія і військо, котре несло на ній службу, являли непосильний тягар як для однодворців південних російських губерній, так і для українського населення.

Переформування Українського ландміліцейського корпусу в окрему польову дивізію на початку російсько-турецької війни 1768 – 1774 років було цілком закономірним, оскільки від російської верховної влади час вимагав не оборони південних кордонів, а наступу на Османську імперію. При цьому впродовж свого існування Українська ландміліція була фактором російської присутності на південних кордонах українських земель. І як би там не було, однодворці зробили помітний внесок у боротьбу російського і українського народів з Османською імперією і татарською агресією.

Це було досить цікавим нововведенням, оскільки до цього ландміліцію поповнювали переважно населення Воронежської, Білгородської та Курської губерній[95, с. 224 – 225].

Отже, вище згадані два сенатські укази від 10 жовтня та 19 листопада 1768 р. містили розпорядження про набір рекрутів з однодворців для комплектування ландміліцейських полків. В першому указі повідомлялось, що згідно розпоряджень, виданих 1763 р. кожні п'ять років повинні набиратись новобранці для підтримання чисельності ландміліцейських полків. Цей п'ятирічний термін якраз спливав в 1769 р. і відповідно для 10 піхотних та 1 кавалерійського ландміліцейських полку мали набрати 3 тис. чол. При чому, окрім власне російських губерній, рекрути для ландміліції

мали бути також зібрані з жителів Бахмутського повіту Новоросійської Губернії та населення Української лінії[15. Т.18. № 13175].

Сенатський указ же від 19 листопада 1768 р. доповнював положення попереднього документу. Зокрема, замість 3 тис. чол., число необхідних рекрутів визначалось вже в 6 тис. Очевидно, збільшення кількості необхідних рекрутів пов'язано з підготовкою російської армії до війни. Відповідно саме в цей період ставало видно реальний стан військових підрозділів і початкові оцінки необхідної кількості людей часто були заниженими.

Рівень боєздатності ландміліцейських полків був низьким, а витрати на їх утримання були значними. Тому російська держава розпочала процес їх перетворення на звичайні регулярні частини. Це відбувалося під час війни з турками, що свідчило про низьку ефективність ландміліції як бойових частин [69, с. 153].

Умови на яких Українська ландміліція реформувалась в регулярні підрозділи визначені в двох документах. Перший це – затверджена на найвищому рівні доповідь Воєнної Коллегії від 16 січня 1769 р., згідно якої полки Української ландміліції перейменовувались на піхотні та драгунські. Це пояснювалось через те, що вони несли службу на рівні із звичайними регулярними полками, тоді як в кореспонденції іменувались «ландміліцейськими». Відповідно щоб: «обиды в том претерпевать не могли...» і проводилось перейменування [15. Т.18. № 13230.]

Остаточне перетворення відбулось в 1770 р., коли було затверджено доповідь Воєнної Коллегії «О сравнении полков Украинской дивизии с полевыми полками». Відповідно ландміліцейські полки були зрівняні у штатах із регулярними частинами російської армії[15. Т.19. № 13532]. Їх продовжили комплектувати з однодворців, що було скасовано лише в 1783 р. Тоді ж розформували й «Українську дивізію»(з'єднання, яке складалось з ландміліцейських полків) [95, с. 225 – 226]

В цілому, матеріали ПСЗ являються одним із основних джерел для досліджень історії Української ландміліції, відповідно вони, в тому числі і

розглянуті вище документи, широко використовувались істориками. Ще однією групою матеріалів ПСЗ з історії російсько-турецької війни 1768 –1774 рр. є дипломатичні документи. Зокрема, до них відносяться Кючук-Кайнарджийський мирний договір, укладений між Російською та Османською імперіями 10 липня 1774 р. Згідно цієї угоди Росія отримувала у володіння Керч, Азов, Єнікеле, Кінбурн. В той же час Очаків залишався за Туреччиною. Крим отримував незалежність, хоча реально підпадав під вплив Російської імперії іменше ніж через 10 років офіційно увійшов до її складу. Росія отримувала привілеї для свого торговельного флоту, право тримати військовий флот на Чорному морі та право проходити через протоки Босфор та Дарданелли [15. Т.19. № 14164].

В цілому цей мир був вигідний Росії, що проявлялось в намаганні Росії якнайшвидше його підписати та ратифікувати [46, с. 308 – 309].

Що ж до українських земель то з одного боку завершення війни та підписання миру нарешті вирішило проблему безпеки південних кордонів через ліквідацію нападів татар на прикордонні території. З іншого боку, після встановлення Російською імперією контролю над Північним Причорномор'ям та Кримом остаточно відпала необхідність в українських збройних силах. Саме після цієї війни було ліквідовано Запорізьку Січ та рештки автономії Гетьманщини, остаточно інкорпоровано українські землі до загальноімперської структури.

До групи дипломатичних документів також відносять дві конвенції. Перша уточнювала кордони між Російською та Османською імперіями [15. Т.20. №. 14293.]. В 1779 р. була укладена Айналі-Кавакська конвенція, в якій торкалися і українського питання. Зокрема, вона стосувалась тих запорізьких козаків, що після зруйнування Січі емігрували до Туреччини. Їм дозволялось повернутись на територію Російської імперії, чому Османська імперія не повинна була перешкоджати [15. Т.20. № 14851.]

Таким чином, чергова російсько-турецька війна, яка відбулась в 1768-1774 рр. призвела до великих змін для Запорізького війська. Певний час

єдина ланка, яка ще зберігала свої традиції це була форпостна служба ще зберігала традиційні форми, але й вона поступово, рік за роком втрачала те значення, яке мала в довоєнний період. на передодні завершення війни начальниками запорізьких форпостів були вже не полковники, а полкові старшини, а чисельність і місцезнаходження сторожових команд регламентувалося російськими офіцерами. З 1771 р. Друга армія повністю контролювала Північне Причорномор'я, Приазов'я та Кримський півострів, і запорізькі форпости фактично опинилися в тилу росіян. Отже, одним з наслідків виходу Росії до Чорного моря була кардинальна зміна системи прикордонної служби на півдні імперії. Після закінчення війни російські регулярні частини займали усі стратегічні пункти на території Кримського ханства, а російський флот контролював узбережжя Північного Причорномор'я. Для українського козацтва найтрагічнішим наслідком війни стала ліквідація Запорізької Січі в 1775 р., яка проіснувала більше ніж 200 років і була місцем прояву демократії та служила обороною для українського населення.

Висновки

Отже на основі викладено матеріалу можна зробити наступні висновки:

По-перше починаючи з кінця XVII ст. російський уряд намагався максимально використати козаків для задоволення власних військових потреб та здобуття нових територій.

По-друге, одночасно з використанням козаків як військової сили використовувались також матеріальні ресурси Гетьманщини, зокрема, населення змушене було сплачувати податки та забезпечувати російську армію провіантом.

По-третє, в 1709 р. гетьман Іван Мазепа спільно з кошовим Костем Гордієнком намагаючись уникнути смерті після Полтавської катастрофи перейшли на підвладну турецьку територію, що в результаті й призвело до першого конфлікту між російським і турецьким урядом у XVIII ст. Однак остаточним поштовхом до протистояння став похід на Правобережну Україну, який здійснив гетьман-емігрант Пилип Орлик. В ході даного військового протистояння разом з царськими військами були й українські козаки під керівництвом Лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. Також, відома інструкція О.Меншикову від Петра I в якій наказувалось обкласти місцеве населення Поділля різними поборами, аби змусити його покинути рідні села й переселитись до володінь князя Меншикова, які він отримав від короля Августа Сильного – Полонного та Межиріччя. Така політика призвела до погіршення економічного становища населення.

По-четверте під час другої російсько-турецької війни 1735–1739 рр. населення Воронежської й Белгородської губерній, Лівобережної та Слобідської України постачало провіант, фураж російській армії і флотові. Воно здавало їх державі за фіксованою ціною, зазвичай, заниженою. Через брак коштів населення замість грошей отримувало квитанції (погасити які мали згодом) або ж держава зараховувала внесок на сплату подушної податі. Також були створені державні кінні заводи, проте їх поголів'я було нечисленним. Тому держава практикувала кінну подать. У період російсько-

турецької війни 1735–1739 рр. було проведено три збори коней з податного населення, окрім жителів ряду регіонів (Сибірської, Архангелогородської, Белгородської, Воронежської губерній). Неодноразові збори призводили до того, що населення було змушене купувати коней для віддання державі, адже в господарствах їх практично не залишилося. Також населення забезпечувало російську армію житлом. Розквартирувалися військові частини у приватних цивільних будинках, проте в окремих регіонах були казарми.

Активізувалась рекрутська повинність, відомо що на військову службу було прийнято близько 160 тис. рекрутів. Рекрутській повинності підлягало податне населення Російської імперії, проте частина мала пільги (купувати рекрут, платити замість них гроші).

По-п'яте, на передодні та під час третьої війни 1768-1774 р. українців використовували в допоміжних службах при російському війську, зокрема, як робітників на будівництві укріплень Української та Дніпровської ліній, вони також проводили ремонт артилерії. Також, на жаль, саме під час цієї війни відбулось повне підпорядкування внутрішнього життя і організації служби козаків загальновійськовому російському уставу. Крім того, розташування українських територій поблизу театрів бойових дій перетворювала їх на ідеальну тилову базу. Саме на українських теренах дислокувалися російські війська під час зимових перерв між кампаніями. З український селян збиралися провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар, їх залучали до фортифікаційних робіт, перевезення в діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ російських військ через водні перешкоди, заготовлення для діючої армії сухарів та сіна.

Отже, під час російсько-турецьких війни, які відбулися у XVIII ст., а саме: 1710-1713 рр., 1735-1739 рр., 1768-1774 рр. українські землі стали одним із основних джерел постачання продовольства, фуражу й тягової сили для російської армії. При цьому вимоги російської влади ніяк не співвідносилися з реальним економічним становищем Гетьманщини та Слобідської України.

Перебуваючи під контролем Російської імперії запорозьке козацтво змушене було брати участь у військових операціях, які проводила Російська імперія. Залучаючи на службу запорожців, російський уряд виходив з тих міркувань, що козаки потрібні для участі у війні з турецькими військами. Проте слід зазначити, що російське командування цікавила не військова сила козаків, а власне той військовий досвід, якого вони набули, перебуваючи в межах Кримського ханства протягом двадцяти п'яти років.

Усе це дає підстави стверджувати, що захоплення Російською імперією Північного Причорномор'я та Криму було би неможливим без людських і матеріальних ресурсів українських земель.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 15 т. СПб.: 1863-1893. 15 т.
2. Архив Юго-Западной России: в 34 т. Киев: Университетская типография, 1859-1911. 34 т.
3. Берк К. Р. Путевые записки о России // Беспятых Ю. Н. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии /Ю. Н. Беспятых. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1997 С. 111-250.
4. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг. / Собр. и изд. под ред. А.Н. Филиппова, орд. проф. Юрьев. ун-та. Т. 1-12 .вип 1-146. Ч. 4: 1735 г. 1901. 588 с. Т. 114: Бумаги Кабинета. Ч. 5: 1736 г. 1902. 635 с.; Т. 117: Бумаги Кабинета. Ч. 6: 1737 г. 1904. – 795 с.; Т. 120: Бумаги Кабинета. Ч. 7: Январь – июнь 1738 г. 1905. – 537 с.; Т. 124: Бумаги Кабинета. Ч. 8: Июль – декабрь 1738 г. 1906. – 543 с.; Т. 126: Бумаги Кабинета. Ч. 9: Январь – июнь 1739 г. 1907 г. – 615 с.; Т. 130: Бумаги Кабинета. Ч. 10: Июль – декабрь 1739 г. 1909. – 717 с.
5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.) : [в 3 ч.] / под ред. Ал. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893 - 1897. Том 4. 1735–1740. Київ – Львів, 1913. 342 с.; Ч.1. 1893. – XVI, II, 329 с.; Ч.2. 1895. – 342 с.
6. Журнал фельдмаршала Лесси о воинских операциях с 1733 по 1737 г.г. // СВИМ. СПб., 1893. Вып. III / Ред. акад. Дубровин Н. С. 58-302.
7. Записки генерала Манштейна о России: 1727–1744 /Пер. с фр.; предисл. М. Семевского. СПб: Тип. В.С. Балашева, 1875. 392 с.
8. Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727–1744. СПб.: Тип. В. С. Балашева, 1875. 399 с.

9. Нащокин В. А. Записки // Империя после Петра. 1725–1765 / Яков Шаховской. Василий Нащокин. Иван Неплюев. Москва: Фонд Сергея Дубова, 1998. С. 247–257.
10. Панин П. И. Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах // Русский архив. 1878. Кн. 1. С. 257–274.
11. Пархомов С. Записки // Костромская старина. 1897. Вып. 4. С. 167–172.
12. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, Генерального Писаря Ф. Орлика, и Киевского Воеводы. Иосифа Потоцкого. Москва: В Университетской типографии, 1847. 68с.
13. Письма и бумаги Петра Великого. Т. 10 (январь-декабрь 1710 г.) / Ред. Б. Б. Кафенхауз. АН СССР. Институт истории. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – 879 с.; Письма и бумаги Петра Великого. Т. XI. В. 1. – Москва 1964.; Т. 12. Вып. 1: январь-июнь 1712 г. / Ред. кол.: Л. Г. Бескровный, Б. Б. Кафенхауз, Л. А. Никифоров. АН СССР. Институт истории СССР; Главное архивное управление при СМ СССР; Центральный государственный архив древних актов. Москва: Наука, 1975. 590 с.; Письма и бумаги Петра Великого. Т. 13. Вып. 2: 14 июня-декабрь 1713 г. / Ред. кол.: Т. С. Майкова, Л. А. Никифоров, Е. П. Подьяпольская, А. А. Преображенский (отв. ред.). РАН. Институт российской истории; Федеральная архивная служба России; Российский государственный архив древних актов. Москва: Древлехранилище, 2003. 678 с.
14. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельник Л. Київ: УЗМН, 1997. 328 с.
15. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. Собрание первое. СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величия Канцелярии, 1830. 45 т.

16. Рондо Дж. Письма дамы, прожившей несколько лет в России, к её приятельнице в Англию // Безвременье и временщики: Воспоминания об «эпохе дворцовых переворотов» (1720-е – 1760-е годы) / Сост., вступ. ст., коммент. Е. Анисимова. Ленинград.: Худож. лит., 1991. С. 190-253.
17. Сборник военно-исторических материалов. СПб.: Военная типография. Вып. 10: Масловский Д. Ф. Всеподданейшие донесения графа Миниха / Д. Ф. Масловский. Ч. 1: Донесения 1736 и 1737 годов. 1897. 392 с.; Вып. 11: Масловский Д. Ф. Всеподданейшие донесения. – Ч. 2: Донесения 1737 и 1738 годов. 1899. 517 с.; Вып. 13: Масловский Д. Ф. Всеподданейшие донесения. Ч. 3: Донесения 1739 года. Генералитетские рассуждения за 1736 – 1739 годы. 1903. 398 с.; Масловский Д. Ф. Ставучанский поход: Документы 1739 г. / Д. Ф. Масловский. СПб.: Воен.-учен. к-т Гл. штаба, 1892. 212 с.
18. Табель первой ревизии народонаселения России (1718–1727 гг.) / Подгот. В. М. Кабузан, Н. М. Шепукова // Исторический архив. 1959. №3. С. 126–165.
19. Фон Хавен П. Путешествие в Россию // Беспятых Ю. Н. Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. Введение. Тексты. Комментарии. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1997. С. 303-368.
20. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istorie Românilor Supplement 1. Vorlume 1. 1518-1780. Bucurescti, 1886. – 1005 f.

Монографії статті публікації

21. Альбовський Є. Харківські козаки. Друга половина XVII ст. – Історія Харківського полку. С-Птб., тип. тов. А. С. Суворина «Новий Час». 1914. Т. 1. С. 145-148.

22. Андреева С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01.Запоріж. нац. ун-т. - Запоріжжя, 2006. 20 с.
23. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. 232 с.
24. Апанович О. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика // Політика і час. 1998. № 3. С. 68-70.
25. Апанович О. Свободу уславив // Українська культура. 1999. № 10-11. С. 30-31.
26. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.). Москва: Наука, 1990. 212 с.
27. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва: Университетская тип. (М. Катков), 1887. 614 с.
28. Байов А. К. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг.: в 2 т. СПб.: Электротип. Н.Я. Стойковой, 1906. Т. 1: Первые три года войны. 1906.
29. Байов А. Курс истории русского военного искусства. – Вып. 2. Эпоха Петра Великого. – СПб., 1909.
30. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны: В 2-х ч. СПб.: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1906. – Ч. 1. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг. Первые три года войны. – 828 с.; Ч. 2. Война России с Турцией в 1736 – 1739 гг. Кампания 1739 г. 398 с.
31. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства: в 3 ч. – Изд. 4-е. Киев; Санкт-Петербург; Харьков: Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. [7], IX, 609 с., [11] л. Ил.
32. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке. Москва: Воениздат, 1958. 645 с.

- 33.Битинський М. Мазепинці по Полтаві. – Варшава: Б-ка українського воєнно-історичного товариства, 1938. 86 с.
- 34.Важкий шлях перша половина XVIII ст.: Збірник наукових праць /Упорядник В.М.Горобець. Київ: Україна, 2002. 382 с
- 35.Геллер М. Я. История Российской империи: в 3 т. Москва: Мик, 1997. Т. 2. 1997. 320 с.
- 36.Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Книга VI (1925) / За головним редагуванням М. Грушевського; Українська Академія Наук. Київ: Українська Академія Наук, 1925. С. 208-233.
- 37.Голобуцький О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734–1775 рр.). Дніпропетровськ, 2004. 423 с.
- 38.Голобуцький О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 415 с.
- 39.Гукова Е.А. Оборона южных рубежей России в XVIII веке: Украинская линия и Украинский ландмилицкий корпус (1710 – 1780 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2009. 261 с.
- 40.Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. Київ: НАНУ Інститут історії України, 1998. 207с.
- 41.Гуржій О. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. //Український історичний журнал. 1979. №11. С. 87-94.
- 42.Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.296 с.
- 43.Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). К., 1994. 105 с.
- 44.Джиджора Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. Відбиток з «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Львів, 1911. 143 с.
- 45.Джиджора І. Україна в першій половині 1738 р. // Збірник «Україна в першій половині XVIII віку». Київ, 1930. С. 160-171.

46. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 384 с.
47. Журавльов Д. В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 183 с.
48. Заїка Г. П. Українська лінія. Київ – Полтава: Археологія, 2001. 88 с.
49. Зарульський С. Описание о Малой Россіи и Украинѣ. Москва: Въ Университетской типографии, 1847. 27 с.
50. Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. СПб., 1864. 354 с.
51. Ільєко І. В пазурах двоглавого: Українство під царським гнітом (1654-1917). Київ: Ярославів Вал, 2004. 226 с.
52. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. [Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 2006. 800 с.; Т.2. 2007. 724 с.
53. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
54. Крикун І. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 рр. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. Вип.1. Львів, 1996. С. 42-88.
55. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик 1672-1742. Київ: Дніпро, 1991. 79с.
56. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: в 4 ч. СПб.: Императорская академия наук, 1858 – 1866. Ч. 3: Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. 1865. 1022 с.
57. Левченко А. В., С. І. Бучаста, О. А. Шевченко. Чугуїв // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут

- історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т -Я. С. 578.
- 58.Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота. 1698 – 1801. Боевая летопись, организация, обмундирование, вооружение, снаряжение /История российских войск. Москва, 1995. С. 263-278
- 59.Масан О. Перші походи російських військ на Буковину (З історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т.3. С. 244-253.
- 60.Мельник Л. Участь українського козацтва в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. //Український історичний журнал. 2005. №1. С. 75-83.
- 61.Мельник Л.Г. Російсько-турецька війна 1711 року. Прутський мир і Україна // Історія України. 1999. №5; №6 375. 1999. 5 лют.
- 62.Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2002. 188 с.
- 63.Моравський С. Очерки из внутренней политики Малоросии // Киевская старина. 1891. Т33-34. С. 427-436.
- 64.Ніколайчук О. С. Гетьманщина у російсько-турецьких війнах за матеріалами «Полного собрания законов Российскойимперии»: дис... кандидата історичних наук: 07.00.06. Київ, 2016. 220 с.
- 65.Ніколайчук О. С. Матеріали «Полного собрания законов Российской империи» як джерело до вивчення участі українського народу в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII-XVIII ст.: історіографічний аспект//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія; [За заг. ред. проф. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 211 – 216.

66. Ніколайчук О. С. Роль українських земель у матеріальному забезпеченні російської армії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи» // Гілея. Науковий вісник. 2014. № 89. С. 9 – 13.
67. Ніколайчук О.С. Гетьманщина у російсько-турецьких війнах за матеріалами «Полного собрания законов Российской империи». Автреферат. Київ. 2016. 26 с.
68. Одеса козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.]. Одеса: Фенікс, 2008. 147 с.
69. Пенской В.В. Украинский ландмилицкий корпус в XVIII веке // Вопросы истории. 2000. № 10. С. 152 – 153.
70. Петров А. Н. Влияние турецьких войн с половины прошлогостолетия на развитие руського военного искусства: в 2 т. СПб.: Военная тип., 1893 – 1894. Т. 1. 1893. 418 с.
71. Петров А. Н. Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769 – 1774 год: В 5 т. СПб.: Тип. Э. Веймара, 1866-1874. Т.1. 1866. 364 с.
72. Петрухинцев Н. Основные этапы «ландмилицкой реформы» 1710 – 1730-х годов // Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного зала, 137 сентября 2006 года. СПб., 2006. Ч. 3. С. 32 – 33.
73. Пивоваренко О.А. Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2007. 17 с.
74. Пірко В. О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.). Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. 176 с.

- 75.Познахирев В. В. Основные черты вещевого обеспечения турецких военнопленных в России в XVIII веке // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 4. 2013. С. 181-189.
- 76.Познахирев В.В. Особенности продовольственного обеспечения турецких военнопленных в России (конец XVII – начало XX вв.) //Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Выпуск 2. 2013. С. 257– 266.
- 77.Потлоч В. Внешняя політика России и Украины начало XVIII века //Ученые записки Кишиневского Университета. 1917. Т.117. С. 420-434.
- 78.Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 195 с.
- 79.Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках // Київська старовина. 2000. № 1. С.18-30.
- 80.Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Київ: Український письменник, 1996. 303 с.
- 81.Різниченко В. Пилип Орлик. Гетьман – Емігрант. Його життя та діяльність. Київ: Друкарня Київського Союзу Кооперативних Установ «Союзбанк». 1918. 48с.
- 82.Романовський В. Війна 1735-1739 років та її наслідки для України //Нариси з соціально-економічної історії України. Київ, 1932. Т. 1. С. 27-42.
- 83.Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Харків:Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. 161 с.
- 84.Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Книга четвертая. Том XVI–XX. СПб, Товарищество «Общественная польза». – 1851–1879. 1656 с.

85. Станіславський В. В, Прутський трактат 1711 р. // Енциклопедія історії України. Т.9. С. 53
86. Субтельний. О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 160 с.
87. Тимочко Н. О. Економічна історія України. Київ: КНЕУ, 2005. 204 с.
88. Хеггман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709-1714 рр.) // Київська старовина. 1994. № 6. С. 72-75.
89. Хлебников Т. А. История 32-го Драгунского Чугуевского Её Величества полка. (1613 – 1893). СПб.: Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. 212 с.
90. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ, Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. 514 с.
91. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 288 с.
92. Чухліб Т. В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. Київ: Видавництво Олени Теліги, 2009 р. 616 с.
93. Чухліб Т. В. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 рр. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 446 с.
94. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Київ, 1851. 724 с.
95. Шпитальов Г. Г. Українська ландміліція. Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України Запоріж. від-ня [та ін.]. Київ: б. в., 2013. 150 с.

- 96.Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. Запоріжжя, 2004. 240 с.
- 97.Шпитальов Г.Г. Запорізька кіннота у бойових діях російської армії 1735 – 1739 років // Південна Україна XVIII – XIX століття: записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя: Тандем-У, 1996. Вип. 6. 2001 . С.126 – 138.
- 98.Шпитальов Г.Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. // Записки історичного факультету Одеського національного університету. Вип. 17. Одеса, 2006. С. 133 – 139.
- 99.Шпитальов Г.Г. Українська ландміліція (1713–1763) //Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. № 1. Запоріжжя, 2008. С. 224 – 225.
100. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Київ: Наук. думка, 1990 –1993. Т. 3. 1993.
101. Якубова Т. Участь запорозького козацтва в Очаківській військовій операції 1736 року // Вісник Книжкової палати. 2003. № 6. С. 42-45.